

KERESZTÉNY MAGVETŐ

SZERKESZTI ÉS KIADJA:

PÉTERFI DÉNES.

FŐMUNKATÁRSÁK:

Dr. GÁL KELEMEN, GÁLFY LŐRINCZ

XLV. évf.

1910. Május—Junius

3. füzet.

TARTALOM:

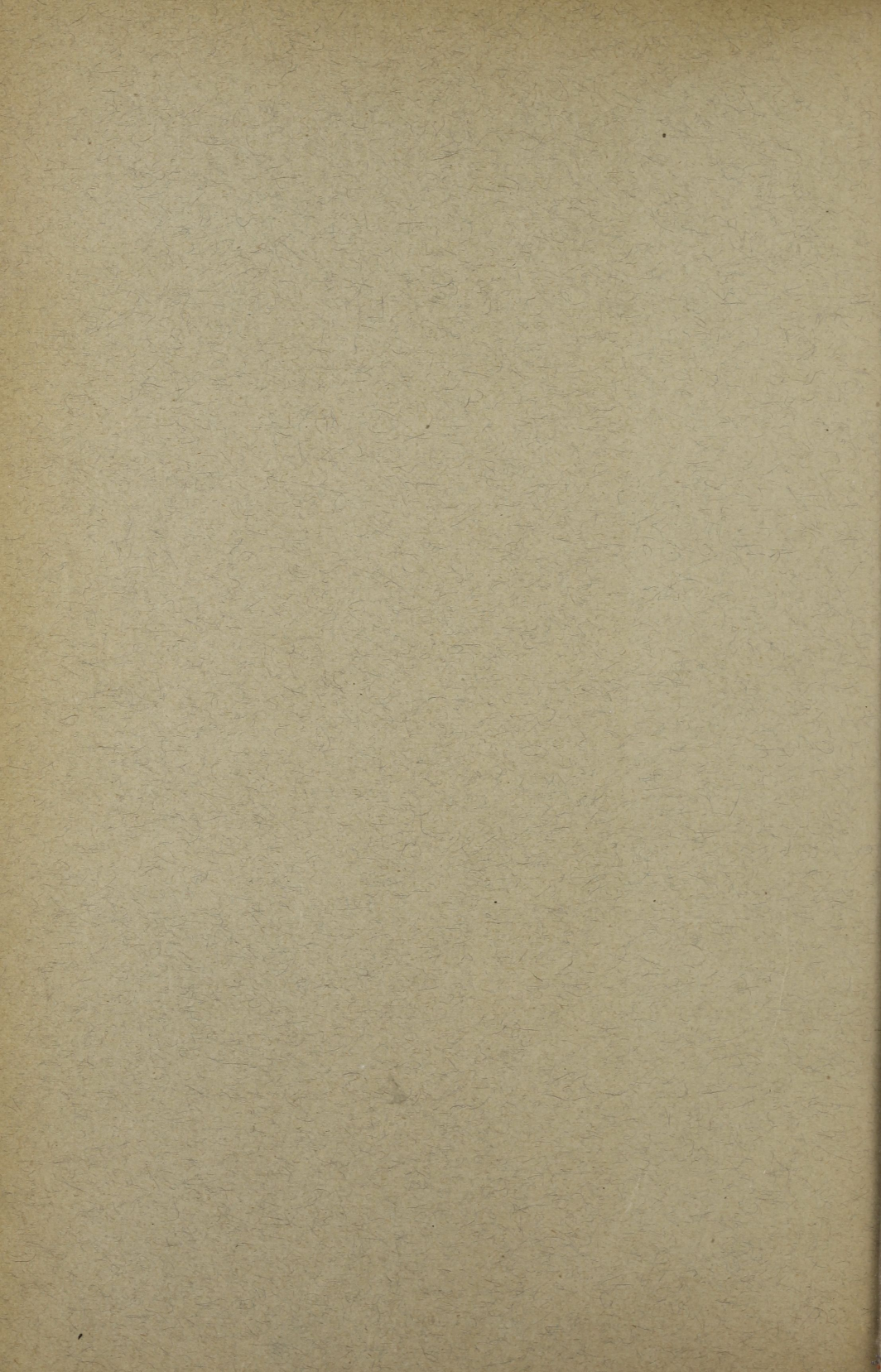
Dávid Ferencz és kora. DR. BORBÉLY ISTVÁN.....	121
Az unitarius egyház megújodása Lázár István püspöksége alatt. CSIFÓ SALAMON.....	144
Bölöni Farkas Sándor sirjánál 1842-ben Pálffy János küüllőmegeyi követ által mondott beszéd. ID. DANIEL GÁBOR.....	161
Dávid Ferencznek fogságában irt elegiája és jövendölése. PÁLFY MÁRTON	166
Gondolatok. BÁRÓ PETRICHEVICH-HORVÁTH KÁLMÁN.....	168
Gállalvi Nagy Lajos. (Nekrolog.) PÉTERFI D.....	171
Különfélek	172

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1910.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLV. évf.

Május—Junius

3-ik füzet.

Dávid Ferencz és kora.

Dávid Ferencz öt évig volt Wittenbergben, a nagy reformátorok akademiáján, tanuló; egy évig igazgatta a besztercei iskolát; egyig volt római katolikus pap Petresen; négy évig lutheránus lelkész Kolozsváron, ebből kettőig püspök; öt évig kálvinista pap s ebből egyig püspök; tizennégyig előbb sociniánus-antitrinitárius, majd unitárius pap s ebből három évig püspök. Életének többi idejét ifjúsága foglalta le. Mint a gyulafehérvári róm. kath. káptalannak törvénytelen eljárása ellen tiltakozó pápista bukkan elő s mint a gyulafehérvári róm. kath. erőszak ellen tiltakozó unitárius tűnik el. E két határ között élete örökös protestálás a lelkiismeret szabadságát veszélyeztetők ellen. Gondolat- és érzelemvilága századának megtestesülése, háborog a megismert rossz jelen s a bizonytalan jövő között; van ereje gyötrelmeinek kipanaszlása által igazságot szolgáltatni önmagának s nem retteg ez által eldobni gazdag jövedelmű állásait. Előbb nagy tömeg szónoka, magyarok s szászok egyaránt versengnek érte; majd pennája Erdély legnagyobb szabású irodalmi polemiájának, hogy végül átlátva korának gyarlóságait, az emberi jóakarat örök késedelmét, megvetve törvényt, megmásítva hirtelen elhatározással adott ígéretet: egyedül járja a böleselők lelki kálváriáját. Kezdetben szónok, élete derekán író, utolsó éveiben filozófus. Jellemének alapvonása az értelem: az észnek volt embere s szíve csak elméjén keresztül nyilatkozott meg.

A római katolikus.

Arról, hogy minő volt a papképzés a XVI. század első felében, alig lehet biztosan tájékozódnunk. Emlékeink általánosságban hangsúlyozzák, hogy a mohácsi vész idején, még inkább

pedig az 1514.-iki jobbágy-lázadáskor „igen kevés hajók, számtalan jószágok, erős regulájok, kevés zsolozsmájok az apáturaknak.“ Ugyancsak Apáti Ferencz veti szemükre erkölcstelen-ségüket is. Horváth Mihály és Pulszky Ferencz kortörténeti tanulmányai a szellemi kiképzés elhanyagolására emlitenek erős bizonyítékokat. Máshonnan tudjuk, hogy századának legkiválóbb fehér-ruhás szerzetese, maga Martinuzzi, úgy szólván írástudatlan; nevének leírását csak vén korában tanulta meg. Ily körülmények között nem várhatunk sokat a korabeli papnevelő intézetektől. A főesperesek évenként egyszer beutazták kerületüket; ez alkalommal azokat az ifjakat, kik „eléggé tudnak olvasni, énekelni s az elemi ismeretekben némi jártassággal birnak“ és kedvet éreznek magukban egyházi pályára lépni, összeirták s bejelentették a káptalan olvasó kanonokjának, ki egyszersmind a papnevelő iskola igazgatója is volt. A lector a püspök vagy a prépost útján magához rendelte a növendékeket s valamelyes beiktató ceremónia után elhelyezte őket a káptalan internátusában. A tanulási idő személyenként és szükség szerint változott; ennek elteltével a theologus a püspök előtt kikérdezte őket s ha kielégítő volt képzettségük, pappá szenteltettek. A ki csak káptalani oktatásban részesült, ritkán lett több egyszerű falusi lelkésznél. Kiben a tudományok iránt nagyobb érdeklődés mutatkozott s a kiről általában a legjobb véleménynyel voltak előljárói: annak tovább képzéséről is gondoskodtak. A külföldi egyetemeken végzettekre itthon rendszerint fontosabb hivatás s fényesebb jövő várt: őket alkalmazták a hazai tanintézetek élére s az egyházmegyei kormányhivatalokba.

Ilyen előtanulmányok után került Dávid Ferencz 1545 őszen Wittenbergbe. Megérkezvén, első dolga honfitársainak fölkeresése volt; ez annál bizonyosabb, mivel a Wittenbergben tanuló magyar ifjak épen ez időtájt szervezték bursájukat s így maguk is keresték az érintkezést új társaikkal. Az a világ, melyet Dávid Wittenbergben talált, nagyon sokban különbözött attól, melyet szülőhazájában tanult ismerni. A helységek jelentőségét nem mindig szerencsés fekvésük vagy lakóinak száma s jólléte adja, hanem többször az a kapocs, mely összefüzi a benne élő kiváló szellemek s keletkezett eszmék erejét, hatását a kor egyetemes eszmeáramlatával. E tekintetben Wittenberg nagyon sokat köszönhetett professorainak. Luther bátorsága s

Melanchton mérséklete megbecsülhetetlen vala s az egyetem a tudósok és tanulmánygók találkozó helye. Azonban az év, melyben Dávid e világhíres emberek társaságába lépett, egyike volt a reformáció belelete legválságosabb éveinek. Az amúgy is sanguinikus Luther, földi pályájának végéhez érve, testi s lelki erejének lankadása következtében már-már szakadást idézett elő saját táborában, mely az új hit egynémely tételét illetőleg régóta nem volt egyetértésben. A reformáció immár túlhaladta e fejlődés megindítóját s Luthert is elbukással fenyegette. A kezdetben egységes protestánsizmusnak megszületett saját ellenzéke, mely maga is értelmi árnyalatok szerint oszlott szét; s míg Róma erős fegyelmezetségű jezsuita hadával észrevétlenül hatolt a hitforrongás miatt határozott véleménynyel még nem rendelkezők lelki világába, a védelemre nem szervezkedett protestánsizmus áldatlan testvérharcban épen attól fosztatott meg, mi küzdelmének lényegét tette.

A reformáció a bűn és annak megbocsátásáról való egyházi tanítás átalakításával kezdődött.¹ A római katholicizmus rendszerét egészen eldobni s helyette újat teremteni, a protestánsizmus első tíz évében egyetlen reformátornak sem volt szándéka. Hiszen ez az egyház tiszteletreméltó elveken épült fel. Isten legszebb adományai: az értelem, a lelkiismeret s a szabadakarat — voltak alapjai. A midőn Luther azt hirdette, hogy a bűn megbocsátásának hatalma vétessék el az egyház szolgáitól s bocsáttassék vissza Istennek kegyelmi tényei közé: tulajdonképen csak kora papságának a szentségekkel való visszaélése ellen szólalt föl, nem pedig az anyaszentegyházat lényegében alkotó fölfogás ellen. A római katholicizmus eredetileg, sőt csak pár évtizeddel is előbb még nem tartalmazta e sérelmes tanításokat. Most megváltozott minden. A pápai megbizottak árulták a lelki békét, Luther a megtisztulástól tette függővé azt; amott a papok Istennek akaratával vélvén rendelkezni, feloldozták a bűnöst, emitt a pap csak tolmácsolta Isten kegyelmét. A római hit szerint a lényeg az egyház hatalmában van, Luther szerint a megtérő egyén lelkében. Tulajdonképen

¹ A reformáció kora etnikájának és theológiájának itt olvasható összefoglalását l. még Ker. Magv. 1909. évf. 196—202 l.

Luther sem veti el egészen a cselekedeteket, a bűnbánat első jeléül ő is testi lelki gyötrést kívánt, azonban e gyötrések megválasztását, sőt jórésben a gyötrések időtartamát is a hívő lelkiismeretére bízta; míg a római hit az egyházra.

A pápaság kezdetben nem vette elég komolyan Luther föllépését, minélfogva annak igazi jelentőségét is félreismerte. Minthogy Luther csak közvetítő szerepet adott a papságnak, az ellenkező bebizonyítását tekintették első teendőjüknek. Ennyi még nem lett volna félreértés, de igenis azzá vált, mihelyt a bizonyítást következtetésekkel kapcsolták össze. A pápa Krisztusnak földi helytartója, a mi másszóval annyit jelent, hogy rendelkezik mindazon hatalommal és erővel, a mivel a kereszténység feje. Ámde Krisztus tagja a szentháromságnak s ennélfogva mint Fiu, lényegben egy az Atyával. Ha tehát csak Isten bocsáthatja meg a bűnöket s Isten lényegileg ugyanaz, a mi egyszülött Fia, továbbá a pápa Krisztusnak teljes hatalmú személyesítője e földön: következik, hogy a pápa isteni hatalommal rendelkező, ezen a földön ő a látható Isten. Ime, ez az a következtetés, a mely Luther állításainak félreértéséből származott! A pápaság theologiai magyarázatot adott Luthernek ethikai tételeire. Azonban készséggel el kell ismernünk, hogy az adottnál más választ nem adhatott, mert ha elfogadja a protestáns elveket, azok értelmében meg kellett volna változtatnia egyházának egész szervezetét. Ha t. i. a pap csak közvetítő Isten és ember között, akkor az evangelium szerint minden pap egyenlő rangban ép úgy, mint a hivek iránti kötelességben. Ámde mi lenne ily körülmények között a pápából, bíborosaiból, püspökeiből, kanonokaiból, mindenek fölött pedig a pápaság világi hatalmából? A katolikus egyháznak — úgy látszik — létérdeke volt félre magyarázni Luther tételeit.

A hatalmi szempont ok volt a félremagyarázásra, Luther reformátori iratai szolgáltatják ehhez az alkalmat.

Láttuk, hogy Luther szerint végső elemzésben Isten annyi, mint lélek, a bűnbocsánat Isten kegyelme s a bűnbeesés Isten szeretetének megvonása, röviden: e földön a bűnbeesés is, meg a tiszta élet áldása is Istennek sujtó vagy fölemelő cselekedete; kérdés: vajjon minő szerep van hát kijelölve a Krisztus számára? Mindaz, a mi a kezdetben egységes lényegű protestántizmust később annyi felekezetre tagolta s mutatkozó nagy

erejét áldatlan „testvérharcban“ a római katolicizmus javára rövid száz év alatt összetörte, ezen az egy kérdésen sarkallott. Azt Luther is tudta, hogy hitrendszeréből nem hiányozhat Krisztus, sem pedig csupán olyan hirnöki szerepet nem tulajdoníthat neki, minő Mózesé avagy az apostoloké volt. Másfelől azzal is tisztában lehetett, hogy ha a bűnbánat processusában nélkülözni tudjuk Krisztust, hát akkor a legpompásabb theologiai magyarázat sem kényszeríthet minket az ő imádására. Már pedig a gyakorlat szerint az ő imádságát imádkozzuk, az ő nevében kereszteltetünk meg, az ő emlékére veszszük az Urvacsorát s őt ünnepeljük a „sátoros“ ünnepeken, vagyis egész hitvilágunk körülötte épült fel. A római katolicizmus e kérdést úgy oldotta meg, hogy Krisztust lényegében s formailag egyenlővé tette Istennel s az így neki tulajdonítható földi hatalmat az egyház birtokába adta. E tanításból az egyházra vonatkozó részt Luther már elvetette, mondván, hogy az egyház nem isteni rend; azonban Krisztus istenségével is így bánni el — nem tartotta helyesnek.

A bűnbocsánat végbemenésének volt egy olyan pontja, mely alkalmasnak látszott Luthert kiségiteni zavarából. Régebben a római katolikus egyház azt tanította, hogy az ember erejéhez mért munkássággal ki tudja érdemelni bűneinek bocsánatát, még pedig úgy, hogy „az ész, fájlalva a bűnt, Isten szeretetének munkáját mintegy kicsalja magából, más szóval: jót eselekszik az Isten kedvéért.¹ Ebben a felfogásban sok nagy és veszedelmes tévedés található, de ezeknek előszámlálása hosszadalmas volna, csupán csak azt gondolja el az olvasó, hogy ha ez keresztyén igazságosság, mi különbség van a bölcsészet és Krisztus tana között? Ha a bűnbocsánatot kicsalt eselekedetek által kiérdemeljük, akkor mit használ a Krisztus? Ha az ész által és az észnek eselekedetei által megigazulhatunk, mi szükség van Krisztusra vagy ujjászületésre?“ A valóság Luther szerint csak az lehet, hogy az ember nem saját érdemei alapján, hanem ingyen Krisztusért nyeri bűnei bocsánatát a Krisztusban való hit által. Ez állítását az eredendő bűnről való tanítással igazolta. „Ádám esete után az összes, természetes módon születő emberek bűnben fogantatnak és születnek, azaz

¹ Az itt következő idézet *Melanchton*: Apologia-jának Mayer Endre által (Budapest, 1900) készített fordításából szószerint van kiírva. 68. s köv. l.

ők mindnyájan anyjok méhétől fogva telve vannak rossz kívánsággal és hajlammal s természettől fogva nem lehet semmiféle igaz istenfélelmük, semmiféle igaz hitük Istenben“. (u. o. 49 l.) Az eképpen már születésénél fogva bűnös emberiség nem szeretheti Istent. „Mig rettegtesd és az örök halálba vetni látszik: addig az emberi természet nem képes annyira felemelkedni, hogy a haragra gerjedt ítélő és büntető Istent szeresse“. (u. o. 77 l.) Ámde Istennek végetlen jósága nem engedhette elkárhozni az embereket, ezért elküldötte egyszülött fiát, hogy halálával megváltsa az eredendő bűnt. Minthogy pedig az eredendő bűnnel együtt szállott a földre az emberi természetnek rosszra való hajlandósága is, Istennek fia Ádám esetét s ezen esetből származó bűnös hajlandóságot váltotta meg. Ki ez az Isten fia? Ember bizonyára nem, hiszen akkor őt is terhelte volna az eredendő bűn; úgy hát maga az Úr, a ki istenségében minden emberi tökéletesség foglalatja; krisztusi mivoltában pedig az emberi, a földi nyomor megszemélyesítője. Eképpen Krisztusban kettős természet van. (u. o. 65 l.)

A megváltásért mivel tartozik az emberiség Krisztusnak? Ez a második kérdés, melyre Melancthon Apológiája az alábbi, részletes választ adja: „Mivel az emberek saját erejükből nem képesek Isten törvényét teljesíteni, mert mindnyájan bűn alatt és örök haraggal és halállal sújta vannak: ez okból a törvény segítségével a bűntől meg nem szabadulhatunk és meg nem igazulhatunk; de adatott nekünk a bűnbocsánatnak és Krisztusért való megigazulásnak ígérete, a ki mi érettünk küldetett, hogy eleget tegyen a világ bűneiért és helyeztetett közbenjárónak és engesztelőnek. És ezen ígéret nincs feltételezve, tetteink érdemszerűségétől, hanem kegyelemből ad bűnbocsánatot és megigazulást“. (i. h. 78—79 l.) Ez a kegyelmi ígéret attól van föltételezve, hogy hisszük-e azt, miszerint egyedül a Krisztusban való hit által nyerünk bocsánatot? Itt már világosan látható, hogy a megtisztulásnál Isten helyett a Krisztusban való hit lett fontosabbá. Tulajdonképpen nem is mi nyerünk bocsánatot, hanem az a hit, mely „a bűnös rettegésekben föl-emel és megvigasztal“. (i. h. 85 l.) Ez a hit nem lehet ráéresszakolt, de szükség, hogy a lélek hite legyen: a kiben ez meg van, arról azt mondjuk, hogy bírja a szent lelket. „A szent lélek nem üres fogalom, hanem a mely megszabadít a haláltól,

a szívben új életet szül; ennél fogva ez a halálos bűnnel együtt nem létezhet“. (i. h. 85 l.) Vagyis csakis megtisztult ember bírhatja Istennek szent lelkét.

A megigazulásnak tényezői eképpen ujjal szaporodtak. Előbb csak Isten és az ember cselekedete volt a bünbocsánat, később Krisztus érdeme s az ez által nyert szent léleké lett, még pedig úgy, hogy Krisztus érdemétől vala függővé téve minden. Igen természetes, hogy annak, a ki bünbocsánatot várt, előbb Krisztus követőjévé kellett lennie. Minthogy pedig az ember születésénél fogva bűnös, már születésekor, tehát csecsemő korában meg kell, hogy kereszteltessék. (i. h. 212 l.) Bűneink megváltásáért Krisztusnak elsőbben a keresztséggel tartozunk, ez az időszerinti első szentség. Második szentség az Urvacsora, mely egyik jelentése szerint egyfelől a lelkiismeret vigasztalása, másfelől Isten dicsőítése. (i. h. 384 l.) E szentségben két elem van: a külső jel, t. i. a kenyér és a bor s az ige. Az igének ereje által a külső jelben egyesülünk a Megváltóval. Másik jelentése szerint tehát az Urvacsora Krisztussal nem csupán lelki, de test szerint való közösséget is jelent. Ennyit elfogadtak a római katolikusok is annak a hozzáadásával, hogy a hívők csak kenyeret kaphatnak, melyben Krisztusnak átlényegült testét veszik. Eképpen szerintük tisztán jelkép az Urvacsora. A bort azonban eltiltották az anyaszentegyház világi tagjaitól, nehogy szentségi járulék czimén imádni kezdjék azt. Luther tiltakozott e fölfogás ellen, mondván: „Miért ne foglalhatná be Krisztus a maga testét a kenyér lényegébe épp úgy, a mint befoglalja a járulékokba? Lám! a vas és tűz, e két lényeg az izzó vasban épp úgy vegyül össze, hogy minden részecskéje vas és tűz. Miért ne lehetne hát sokkal inkább benn Krisztus megdicsőült teste a kenyér lényegének minden részecskéjében?“ S hogy állítását erősítse, a következő példát említi: „Hisszük, hogy Krisztus szüzen született anyja méhéből. Hát ők (t. i. az ellenkező véleményűek) itt is azt mondhatják, hogy e közben Mária teste megsemmisült (vagy az ő kényelmesebb kifejezésük szerint: átlényegült) úgy, hogy tehát Krisztus az ő járulékaiba beburkolózva, végül ezen járulékok útján jött napvilágra. Ugyanezt kell mondaniok a bezárt ajtóról és a sirnak bezárt bejáratjáról is, a melyen át ő ki s bement sértetlenül“. stb.

Nem szükség tovább elemeznünk a lutheránizmust, e két

szentség a tanítások lényegét foglalja magában s e lényeg mindazt, a mi a kiindulástól való eltévelyedést okozta. Van-e itt szó Istenről és emberről? Az eredetileg erkölcsan nem merült-e itten dogmatheologizálásba? Minden egyes állítást nem számtalan ellenvetés fenyeget? S ha még csak ekkora lett volna az eltévelyedés! Azonban a fékevesztett értelem önmagát tolta a hit helyére. Ez által nagykorosítva lett a kételkedés, az evangelium hite megszűnt élet lenni, tudássá változott át. S mily kétségbeejtő e tudás!

Zwingli nem hitte, hogy Ádám bűne elkárhóztatta volna az emberiséget; hogy szánk valóságos húst ennék és vért innék, midőn az Urvacsorában kenyeret és bort vesz magához. Híveit e két tiltakozásra eskette meg. Luther e kifogások ellenében nem tudott egyéb bizonyítékokat felhozni, mint a mit a bibliában talált; s mert hitének összes tételei, állításainak összes árnyalatai a szentírás megfelelő helyeinek rendszerbe foglalása, reformelvűl állította fel, hogy mindent változatlanul kell hagyni, a mit a szentírás meg nem tilt. Soha elv ennél károsabban meg nem boszúlta önmagát. Hiszen ha a szentírás azt tanítja, hogy saját jó cselekedeteink nem tudnak minket üdvözíteni, úgy jót cselekedni egyáltalán nem érdemes; másfelől, ha Krisztus megváltotta bűneinket, hát akkor az ő végéremehetetlen kegyelmének tudatában szabadon vétkezhetünk. Ime egyik kisarjazása Luther elvének. S ha ezzel szemben azt találta volna mondani valaki — rámutatva a kegyelem tudatában vétkező anabaptistákra —, hogy Isten szívesen veszi tőlünk a jó cselekedeteket is: ez annyi lett volna, „mint tárt kaput nyitni a keresztny tökéletesség keresésében divatozó visszaélés előtt.“ Nem, ilyen fölfogással nem lehet táplálni a jóerkölcsöt. Minden reformátornak számolnia kell az emberiség azon nagyobb részével, mely a mellett, hogy tudatlan, egyszersmind hajlandó mindent kiforgatni igazságából, ha bűnös kedvteléseit táplálhatja vele. Ez alapra állott Kálvin. Ő is elfogadta az erendő bűnösséget: Krisztust ő is megváltóul tanította; az urvacsorában — Lutherrel ellentétben — átlényegülést hirdetett. Azonban mindezeknél fontosabb, hogy tanai nem védelmi tanok voltak, hanem az önmagát megteremteni akaró egyházéi. E tekintetben joggal ismételhetjük a jezsuitákkal vont párhuzamot, hiszen mindkettőjük zászlaján ugyanegy a fölírás: „Mindent

tenni kell, mit Isten parancsol!"; csakhogy a kálvinisták e tételt a következőből vonták le: „Mindent el kell törölni az egyházban, a mit Isten igéje nem parancsol!” A kategorikus imperativus hirdetője itt a protestáns reformátorral egyesült. Luther csak arra tanított: mit szabad cselekednünk; Kálvin arra, a mit tennünk kell.

Valóban fölemelő tudat a kötelességérzetnek e nagy fontossága. Ha e kötelességérzet hitünknek cselekvéssé vált szabad-akarata lett volna, ha e kötelességérzettől függött volna üdvességünk vagy elkárhozásunk: az embernek Istenben való hite dicsőül meg. Ám — — a század Kálvinban sem tagadta meg önmagát. A kérdés, mely Luthert, Melanchtont annyira aggasztotta, Kálvint sem kerülte el. „Mi szerezhethet az embernek Isten előtt megigazulást és üdvességet?” Ez volt eddig a kérdés. Kálvin tovább ment s azt kérdezte: vajjon Krisztus érdemei minden bűnös embert megváltottak? Vajjon valamennyien üdvezülhetünk? S vizsgálva a szentírást, hivatkozva különösen Pál leveleire, eljutott arra a rettenetes állításra, hogy „az Isten az emberek megromlott tömegéből már előre csak egy bizonyos meghatározott számot választott ki az üdvességre és örökéletre; a többieket pedig örök kárhozatra rendelte. Az Istennek ezen örök végzete ellen, vagy annak megváltoztatására az ember sem jót, sem rosszat egyáltalában nem tehet. A ki előre elválasztott, az a kegyelemből soha és semmiképpen ki nem eshetik; a ki el nem választott, az, bármit tegyen, mégis az örök kárhozat fia marad”.¹ Megrendül bennünk a hit Isten atyai szeretetében, elhomályosul a mindeneket éltető verőfényes világosság e kegyetlen szavak hallatára. Nincs az emberi tudásnak zordonabb tétele, nincs a fékevesztett értelemnek megfoghatatlanabb igazsága ennél. Mindaz, mi önkénytes halálba tudja kergetni a bűn súlyától elnyomott emberiséget, mi képes megfosztani a reménytől a jó útra térni akaró öntudatot: megtestesült e tanban. Mivé lesz itt a kötelességérzet; s e fogalom: „Mi Atyánk!?” A legszentebb eszme a praedestination zátonyra jutott.

Nem egyes ember dicsősége e nehézségeknek, ellenmondásoknak kifejtése. A korszak műve volt az, mely heves for-

¹ Kálvin életrajza jeles megírójának, *Révész Imrénének* szavai. (Kálvin élete és a kálvinizmus. Debreczen, 1909. 3 kiad. 310 l.)

rongásában az eszméket a legkülönbélebb alakban hozta felszínre. Az áramlat, mely a reformáció tévedéseit megjelölni, hiányait kipótolni s egységét visszaállítani volt hivatva, kezdetől fogva két irányban fejlődött. Egyik a hitnek gyakorlati vonatkozásait, másik az értelem megbicsaklásait akarta helyreigazítani. Annak neve anabaptizmus, ezé antitrinitárizmus. Első megnyilatkozásában az újrakeresztelkedők csoportja látszott a lényegét tartalmazni, valójában azonban ők a tudományos vizsgálatoknak később kiderítendő eredményeit anticipálták. Éppen ezért mozgalmuk forradalmi jellegű volt a nélkül, hogy akár történelmi, akár rendszeres alappal bírt volna. Mihelyt lecsöndesült a féktelen tobzódás s az izgalmakat a megfontolás váltotta föl: a lutheri s kálvini protestántizmusnak egyetlen komoly ellenfele maradt: a történelmi tradíciók alapján fejlődött antitrinitárizmus. S még nem áldozott le a nap a század alkonyán, mikor ennek az iránynak is lehullanak béklyói: a XVI. század esthajnalán felpirkad az unitárizmus, a tagadás helyét a rendszeresen pozitív hit foglalja el.

Annak az antitrinitárizmusnak, mely a reformáció korán keresztül fejlődött, csirái Felső-Itáliában valának elvetve. Ez épp oly természetes, mint sokat megmagyarázni alkalmas tény. A protestántizmus kezdetben nem volt öncél; lényegileg az az elv nyert benne kifejezést, a mit a pápaság főnállása óta oly sok igaz hitű buzgó lélek óhajtott: vajha még egyszer megvalósulna e földön Krisztus valódi egyháza. Ha tehát nem akarjuk félreérteni a reformáció valóságát, úgy nem szabad felednünk, hogy a protestántizmus csupán kritikája volt a Krisztusi tanításokból megszerkesztett római katolikus egyháznak és nem a helyett egy jobbnak készítése. Ebből könnyű megmagyarázni, miért voltak olaszok az első antitrinitáriusok; hiszen ők állottak a pápasághoz s így a római egyházhoz legközelebb; ők láthatták, mi változást okozott a renaissance-szal újraébredő ó-kori filozófia, röviden: az ő tekintetüket a római hit akkor is fogva tartotta, mikor a többi protestánsok a ceremóniák elhagyása következtében megfeledeztek a pápás hit rendszeréről.

A XVI. század antitrinitárizmusának Velenceze volt szülőhelye; az a város, mely egyfelől mint Európa kereskedelmének középpontja, elsőül fogadott magába minden árucikket, legyen

az élelmiszer, ruhanemű, díszlet vagy könyv; másfelől köztársasági szabad szellemével, vagyongazdagságon nyugvó fegyveres hatalmával föltétlen biztonságot nyújthatott a politikáért s a vallásért üldözötteknek. Ezekhez járult kedvező földrajzi helyzete. Olasz földön feküdt s mint ilyen város, a priori római hitű volt; ám a XVI. század első negyedében a többséget a szomszédos Svájc zwinglianus tanai üdvezítették. Bracciat, még inkább Melancton levele, mindkettő 1538-ból, bizonyítják, hogy Luther tanításai is sok elmében fönnakadtak. De ugyanez a Bracciat állítja, hogy ez időtájt Serveto első könyve — *De trinitatis erroribus* — el volt tiltva Velence s a szomszédos Brescia, Bergamo, Verona, Padua, Vicenza és Treviso, valamint még sok más olasz város könyvpiaczáról. Tehát már előbb kellő érdeklődést kelthetett. Az kétségtelen, hogy az előkelőbb gondolkozásúak distingválni tudták e felekezeteket, a közhit azonban valószínűleg összezavarta s amolyan dogma-konglomerátumot fogadott el. Hihetjük ezt annál inkább, mivel ez időtájt a rómain kívül egyik hitrendszer sem volt még kijegecedve. Bár — mint mondtuk — a zwingliánusok valának többségben, a doge mint önálló hatalmi tényező, nem nézte tétlenül egyháza romlását s a hivatalosan megerősített inquisitio előtt kegyetlen protestánsüldözést rendezett. Ki tehette, menekült. Nagy részük Zwingli földjét kereste föl, voltak azonban olyanok is, kik távolabb kerestek új hazát. Ezek közé tartozott a piemonti Blandrata György, ki éppen ekkor végezte be orvosi tanulmányait a páduai egyetemen. Vándorútját Lengyelországba vette, mely a külállamok között elsőül nyújtott hajlékot az olasz menekülteknek. Sforza Bona királyné udvarában telepedett le, de nem sokáig volt maradása, a királyné lánya orvosául szánta s 1544 végén az erdélyi fejedelmi udvarba küldötte Izabellához.

A pápa 1542 július 21.-én törvényesítette az inquisitót. Caraffa és Toledo, kikre ez intézmény bízott, a régi dominikánus inquisitót túlhaladó buzgóságot mutattak. A kiválóbbak közül Ochino Bernardino volt az első, kit üldözöbe vettek, majd Vermigli Martyr Péter, Caelio Secundo Curione következett sorra. A máglyától Svájc mentette meg őket. A boszús üldözők ekkor fokozott figyelemmel kutatták a kisebb értékű eretnekeket. Az örökös rettegés sok önként jelentkezőt juttatott börtönbe, de még többen voltak, kik — halálos veszedelmek között

bár — menekültek. Ezek közé tartozott mantuai Stancaro Ferencz, ki előbb Veltlinben a Paravicini-családnál keresett menedéket, majd pedig Svájcban telepedett le; 1547-ben Baselen a héber nyelv tanára, két év múlva Kolozsváron iskolamester.

Ezen események híre nem került el Wittenberget. Melancthon későbbi irataiban gyakran utalt arra, minő aggodás szállotta meg őt ezen időben. Előadásait nem egyszer szakította félbe, hogy valamely új hirt közöljön tanítványaival. S lehetett-e érdekesebb, jelentősebb újság a protestáns forrongás e különféle alakzatainál? 1546 február 15.-én Eislebenben meghalt Luther. Melancthon volt az első, ki Wittenbergben erről értesült. A hirt éppen akkor hallá, midőn a szószékre lépett. Lesujtva a fájdalomtól, csak ennyit mondott: „A mi atyánk, a mi atyánk meghalt“.¹

Ha baj volt, hogy a reformáció Lutherben elveszté vezérét, nagyobb volt az, hogy az új egyháznak nem volt kormányzója s a széthuzó törekvések akadálytalanul érvényesülhettek. Az első, ki a Luther taposta útról ha nem is tért le, de azt tágra kiszélesítette, maga Melancthon volt. A Luther s Melancthon közti különbség a determinizmus- és indeterminizmuson kívül a világi hatóságok egyházi beavatkozására vonatkozott. Luther szerint „nem tüzzel, hanem az Írás:al kell az eretnekeket meggyőzni“. Melancthon — részben Kálvin példájára — már azt vallja, hogy a fejedelem örökös alattvalói hitén s ha valaki az igaz keresztény hitet megsérti, mint eretnek — világi hatóság által büntetendő. Az eretnokség pedig kétféle lehet: az egyik az, mely a hit dogmáit megtoldja, mint pl. a római katolikusok, ezek nem oly hibásak, mint azok, kik e dogmákat többé-kevésbé figyelmen kívül hagyják, mint a kálvinisták s a Servetot követő antitrinitáriusok.²

Azonban nem csupán az egyetemes protestántizmusról értesült Dávid Ferencz Wittenbergben, hanem hazája állapotáról is. Basilius István 1544-ben ugyan csak arról visz magával értesítést, hogy a lutheránizmus diadalmasan terjed s nyomában a fölvilágosultság; hogy Honterus főleg az iskolák építését sürgeti; hogy Nagyszeben a Kolozsváron tartózkodó Stancarotól

¹ *Nisard*: A renaissance és a reformatio. Budapest, 1875. 421 l.

² Paul *Janet*: Politika és morál. II. 158—165 l.

kért véleményt közoktatásának reformálására nézve s Petrovics akadémiát szándékozik állítani. Melanchton utján, kit Stöckel, Preysz, Gyalui Torda Zsigmond, Wagner Bálint s mások értesítettek, azt is megtudta, hogy Martinuzzi dolgai kezdenek bizonytalanul állani, napok multával ellenségeinek száma szaporodik, e miatt élete sines biztonságban. Pedig Dávid Ferencznek szüksége van a barátira, vagy tán inkább nem is magának, hanem pártfogójának, Meggyes Ferencz nagyprépostnak, kit Martinuzzi bizalma tett a gyulafehérvári káptalan élére. 1550-ben levelet írt Meggyesnek, főlemlegeti benne egyházkormányzói érdemeit s a munkát, mit Erdély érdekében otthon s Lengyelországban Martinuzzi megbízásából végzett; gunyosan szól a széthuzó pártoskodókról; majd önmagára tér át s további segedelemért esd. Levelének pergő distichonjai Melanchton iskolájára valának. Fájdalom, kinek örömet akart szerezni általa, nem sokáig élvezhette azt. Martinuzzit ellenei 1551-ben meggyilkoltatták. A Castaldo által teremtett új rend Erdélyt gyökerestől felforgatta. Az eddig leplezett török-német ámitás Martinuzzival együtt elmúlt s az új aera diplomatái a multból csupán ellenségeket örökölték. A haza sorsáért ezután csak aggódni tudtak a német párti honfiak, nem egyszermind segíteni is azon. A rosszul kezdett munkát a természet rombolása tetőzte. Pestis vész dühöngött végig Erdélyen. Az idők ilyen mostohajárása óvatosságot tanácsolt, ki-ki összevonta reményeit, terveit s néma rettegéssel várta a bizonytalan jövődőt. Meggyes, a Castaldo által kinevezésre ajánlott püspökjelölt, mint a meggyilkolt barát hű követője, érezte legjobban a változásokat. A protestántizmus Erdély északkeleti felében immár nemcsak hitreform, hanem politikai fogalom lett s e fogalom a független nemzeti királyság jegyében fogamzott. A protestántizmus diadala tehát nemcsak a római egyháznak fogja bukását jelenteni Erdélyben, hanem a németbarát politikának is. E körülmények arra indították, hogy szakitson az új törekvések pártolásával. Dávid Ferencz minden segedelemtől megfosztva hagyta el Wittenberget. Itthon előbb beszterezeti iskolaigazgató, majd petresi pap lett.

A lutheránus.

Mindaddig, míg a lutheránizmus hozzánk el nem jutott, Erdély a római katolikus hitet vallotta s e vallás egyszer-

smind alkotmánytényező is volt. Mint nem önálló fejedelemség, Erdély a törvényszerűleg megkoronázott magyar király birodalmához tartozott. Az uralkodó király ugyanegyszerre egyházának legfőbb személye volt. Apostoli jogánál fogva az ő belátására, szentesítésére volt bízva a főpapságok adományozása, mi által a királyi tanács fele mindig az ő tetszése szerint alakult meg. Az eképen kormányhatalomra emelkedett egyházi rendnek első törekvése az államban külön theokrátikus állam alapítása lett, a mit az által vélt elérhetni, hogy egyfelől függetlenítette magát az összes világi rendelkezésektől, másfelől azonban a világi ügyek intézésében a világi hatalommal legalább is egyenlő jogot kívánt. Mindkét törekvését meg is valósította. E hatalmi állapotra Nagy Lajos mérte az első vágást az által, hogy a főpapokat és közlelkészeket pervesztés esetén világi bíróság büntetésének elszenvedésére ítélte. Albert és Hunyadi Mátyás azzal okolták e törvényt, „nehogy egyik félnek a másik felett uralma legyen“. Ezen államegyházhatalom ellenes iránynak Verbőczy törvénykönyve a következő végleges alakot adta: „Világi ügyekben a polgári törvények lerontják a kánonokat és azokat megsemmisítik“. A megindult hatalmi harcnak megannyi kiemelkedő mozzatai: II. Ulászló decretuma, mely minden világi ügyet elvon a papi igazságszolgáltatás alól; elrendeli, hogy jövőben a királyi birtokból sem a főpapok, sem egyházaik nem fogadhatnak el adományokat; megtiltja a világi hatalom segédkezését a dézma beszédnél. Természetes, hogy az egyház nem nézte tétlenül e rendelkezéseket s míg egyfelől ebben kereshetjük a vallás szertartásos kötelességei elhanyagolásának okát, másfelől kimondhatjuk, hogy mire a hitélet dogmatheologiai részének megtisztítására került a sor, az államvallás hatalmi tulkapásai ellen való küzdelem immár régen s nagy erővel folyt.

Nem volt ennél kisebb csapás a római szertartású hitéletre a Mátyás idején újra éledő humanizmus sem. Ez irányzat, melynek fontosságát kezdetben az adta meg, hogy a megelőző idők szertelen csapongásaival szemben, a gondolkozást s közerkölcset helyes útra terelni igyekezett, nem állott meg hivatása határán, hanem azon túlmenve, átakarta alakítani az egész közéletet. A keresztény valláson rést ütött a görög-római mythologia; az egységes nemzeti érzést elnyomta az olygarehák partikuláris uralma; egyszerűség helyett a fényt, nemzeti nyelv helyett a

latint és görögöt tették általánossá ; észre sem véve, hogy az idők árját, a társadalmat egy rövid század alatt homlokegyenest megváltoztatni nem lehet. A renaissanceból hiányzott a nemzeti szellem, a nemzeti nyelv, hiányzott a keresztény vallás őszinte hite s hiányzott a filozófia. A renaissance embere művész volt minden munkájában a nélkül, hogy lett volna egységes élet-böleselete, mely alkotásain sajátos jellemét kifejezte volna. Ez általános alakulás a legijesztőbb példákat váltotta ki. A renaissance nemes gyümölcse hazánkban idegenek számára termett s a fa, mely e gyümölcsöt létrehozta, nem magyar kezek által gondoztatott. Az igazság, melynek legszebb apotheozisául az utókor annyi szeretettel ápolja a nagy király emlékét, árnyékával a békétlenkedők egész legióját takarta. A gazdag és hatalmas főurak mellett ott voltak a veszendőbe menő szegény nemesek ; a főpapsággal szemben a romlásnak indult szerzetrendek. A mi uralmának legerősebb támasza volt, híres állandó hadserge, halála után az ország romlásának lett tényezője. Szociális politikája, mivel pénzügyeit biztosította, csak az ő kezében lehetett áldásos, mert csak ő tudhatta összefűzni az óriási latifundiumokon nyomorgó jobbágyok érdekeit a főurakéval¹ oly időben, midőn egyetlen szükséges teendője az lett volna, hogy a benne összpontosult hatalom segélyével a vármegyékre kiterjedő nagybirtokokat feloszssa a kis- és középbirtokosok közt.¹ Mindezek s többi intézményei utódai kezében a legrettehetőbb anyagi és erkölcsi örvénybe sodorták Erdélyt és Magyarországot. A kór első megnyilatkozása az állampénztárban tünt elő. 1490 szept. 18.-án megkoronázott Ulászló még a rendkívüli szükségei fedezésére sem talált elegendő pénzt, jöllehet a korona összes jövedelmei rendelkezésére állottak. A uralkodó gazdálkodási nehézségei felforgatták a belbékét. Várday Pál érsek egyik levelében Cato e mondásával jellemzi korát : „Olyan szabad államban élünk, a melyben mindenkinek, a mi neki tetszik, szabad“. A lázadás, mely a törvénytelen adó kivetése miatt Erdélyben kitört, kezdete volt a polgárháborúnak, mely tiz év mulva a legádázabb ellenségeskedés földévé tette hazánkat. Az ezek folytán létrejött országos közállapot kettős bajjal járt. Az egyik külpolitikai volt. A külföld, melynek elismerését Mátyás uralkodása a legnagyobb

¹ Dr. *Acsády* I. Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bevezetés. Bpest, 1888.

mértékben kiérdemelte, most silány szánakozással nézte a szomorú vergődést. A kereskedelem a zilált pénzügyi viszonyok miatt majd minden vonalon megakadt; a politikai összeköttetések is megszakadtak. A másik belpolitikai volt. A nép jólléte csak másodsorban függ az adó nagyságától; a közbátorság, a személy és vagyónbiztonság, az igazság kiszolgáltatása sokkal érzékenyebben befolyásolják azt.¹ Most ez is veszendőben. A bekövetkezendő idők elégtelenségének oka e ponton kezdődött. Ország-szerte egy új hangulat szülemllett meg az olygarehák ellen, kik „elég erősek arra, hogy büntetlenül garázdálkodhassanak, de arra viszont gyöngék, hogy az országot a külső ellenségek támadásaitól megoltalmazzák“. E hangulat terjesztői a közne-mesek valának s céljuk oda irányult, hogy a főurak befolyását megtörve, az ország kormányát egy nemzeti király választásával biztosítsák. Tekintetük Corvin Jánosnak halála után Szapolyai János felé irányult.

Ily állapotban találta Erdélyt a német reformáció. A nemzeti király után epedő köznemesség lelkesedéssel fogadta a lutheri protestációt. Fölhevülése azonban csakhamar lecsillapodott, midőn arra a tapasztalatra jött, hogy Szeben, Brassó és Meggyes vidékén a szászok az új hitet nem a nemzeti királyság gondolatával fűzi össze, ellenkezőleg, saját függetlenségének vél belőle támaszt készíteni. S terjedt a közhit: Luther vallása német vallás, követői a németek barátai s mert a német Ferdinándnak ezimborája, a lutheránusok a nemzeti önálló fejedelemségnek is ellenségei. Rettentő kínzások gyötörték végig Erdélyt ez időben. Az új és régi hit leple alatt Szapolyai János a magyar nemzeti állam nevében törte össze az erdélyi szászokat. 1520—1540 között a krónikás szavai szerint több vér áztatta Erdélyt, mint eső víz.

A trón betöltési zavarok Szapolyai halálával újra kezdődtek. Izabella, illetőleg a kiskorú János Zsigmond protectora a hatalmas török, Ferdinánd V. Károly. A magyar urak hamar észrevették a két fél különböző erejét s ki tehette, Martinuzzi mellé pártolt. Mert Martinuzzi volt ez időben János Zsigmond teljes hatalmu kormányzója, ezzé avatta őt a haldokló Szapolyai utolsó rendelkezése, a török s az erdélyi magyarság bizalma. Új hiva-

¹ Dr. *Acsády* I. Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bpest, 1888.

talában sem feledte régi ura terveit. Ezért ha ismételten is elismerte, hogy Erdély nemzetei közül legszilárdabban a szászokba vetné bizalmát, állhatatosan gondoskodott róla, hogy nemzetiségi törekvésük symboluma, a német földön termett lutheránizmus minél előbb elpusztíttassék. Az kétségtelen, hogy a nemzetválság e szomorú éveiben sikerült is tervét megalapozni, sőt nagyrészből meg is valósítani. Azonban a terjedő protestántizmust gyökerestől kiirtani: lehetetlen volt, hiszen Erdély kultúrája ez időben éppen a nyomorgatott szászok birtokában vala. A magyarság főleg nyerstermelő és katona, a szászok kereskedő és iparos; annak vagyona inkább az ingatlan terület s jövedelmének nagysága a keresettől függvén, a szászok üzérkedésére volt utalva. Ezek kezében volt a pénzérték, háborus idők legbiztosabb kincse. E foglalkozás tájékozathat szellemi állapotukról. Egyfelől a németekkel való rokonságuk, másfelől foglalkozásuk s a külföldi nagyobb vásárokon való gyakori megjelenésük a szászoknak biztosította a legfejlettebb intelligenciát. Náluk a lutheránizmusnak nemzetiségi aspirációkkal összekapcsolása tehát nem vala öntudatlan.

Ám voltak a szászok között igen sokan, főleg Besztercze és Kolozsvár vidékén, kik szász eredetük mellett is jó magyarok akartak lenni, foglalkozásuk, iskolázottságuk ép oly intelligenciát biztosított részükre is, mint a többieknek. Ezek csakhamar átlátták, hogy Brassó, Szeben és Meggyes-vidéki rokonaikkal egy uton nem haladhatnak. Heves benső küzdelmek után kezdték meg a különválást s akkor is lehetőleg úgy, hogy a separatio ne legyen feltűnő. E magyaros mozgalom vezére Dávid Ferencz volt, ki ekkor lépett be nemzeti történetünkbe, hogy annak három évtizeden keresztül egyik irányítója legyen.

Erdélyben a régi jogrend szerint mindaddig, míg csak a róm. katolikus vallás volt ismeretes, a gyulafehérvári káptalanhoz kellett beszolgáltatni a papi tizedet. Leszámítva a késedelmi vagy jogtalan kiróvás elleni pereket, arra soha sem volt eset, hogy valaki e törvényes kötelességét ne teljesítette volna. Más lett azonban a helyzet a lutheri reformáció terjedése után. A helységek, melyek az új hitet elfogadták, megtagadták a káptalannak fizetendő adót. A káptalan valamelyik hatalmas s az ő pártján levő főúr segítségét szokta ilyenkor igénybe venni. Így történt ez Besztercze vidékén is. Háportoni Forró Miklós

petresi földbirtokos — papjának, Dávid Ferencznek, ösztönzésére — nem fizette meg a köteles tizedet. Ezért Vitéz Miklós fehérvári kanonok s kincstartó 1553 április 22.-én pert indított ellene. Vádjában a tartozáson kívül olvasható, hogy a bíróság által bírságul reá rótt 200 forinttal is késlekedik. Meggyes Ferencz nagyprépost — kinek ilyen ténykedésről ez az utolsó tudósítás — felkérte Báthori András főurat a követelés behajtására. Báthori az elintézését Baládfi, Korong, Miske, Kulcsár és Csekelakira bízta. Azonban, úgy látszik, minden eredmény nélkül, mert az egy hónap múltán (1553 május 29) kinevezett tényleges püspök, Bornemissza Pál is küldött levelet ez ügyben. Ő már nem elégedett meg a dézsmával, hanem a protestáns ujitásokat is kifogásolta. A szászok erre azt felelték, hogy a régi templomi berendezésből az oltárokat, faképeket, ékességeket, a czifra papi ruhákat kihordották, a keresztségben a babonázásokat, ördögüzést és kereszthányást eltörölték. Bornemissza megbotránkozásának újabb püspöki körlevélben adott kifejezést, felszólítva a reformokhoz hajló minden eklézsiát, hogy bűnbánólag térjenek vissza régi egyházuk törvényeihez; a mennyiben pedig felfogásuk a régi hagyományokon ujitást kívánna, az ujitásokat mindaddig ne hajtsák végre, míg az e célra összehívandó gyulafehérvári zsinaton kívánságukra választ nem kapnak.

Besztercze vidéke (Nösnergau), hová Petres is tartozott, 1554 nov. 1—5-én a széki partialison határozott ez ügyekben. A tárgysorozat első pontja Hebler Mátyás szász lutheránus püspökké választatásának tudomásul vétele volt, a mivel kapcsolatban fölolvasták a szebeni zsinat rendelkezéseit is. Ennek első pontja: az új nestorianizmus minden követői s az összes sakramentáriusok, t. i. Berengar, Wiclif, Carlstadt, Zwingli, Oecolampad, Kálvin, stb. tanításainak vallói, ezek között különösen Stancaró és Kálmánesehi elítéltetnek s Melanchton utasítása folytán a biblia rendelése szerint világi hatóság által büntetendők. A továbbiakban rátértek Bornemissza leveleire. Válaszuk első részében azon esodálkoznak, hogy a püspök olyan szigoruan megdorgálta őket, holott az udvarában s velük egy hiten levőket nem vette észre, valamint visszautasítják azt a gyanut, hogy ők zsidózók volnának, mivel ragaszkodnak a szentírásnak igaz értelméhez; a második részben kijelentik, hogy ők örömmel fogadják a gyulafehérvári zsinatra való meg-

hívást, mert az egyházban tényleg sok újítás szükséges, az újítandókat — jelenlegi hitük s tanaikról vallástételüket (itt talán Honter Formulájáról van szó) könyv alakjában mellékelik. Ilyen válasz után Bornemissza valóban nem várhatott békés megegyezést, ezért az ígért zsinatot nem hívta össze; minnek első következménye az volt, hogy Besztercze vidéke végleg elszakadt a római egyháztól s folytatta a reformokat aképpen, hogy Krisztus testének a kenyérben való jelenlétét, az idvességnek a szentségekhez hit nélküli kötését, a fülbe-gyónást s a betegek gyóntatását eltörülte.

A Kolozsvárról eltávozott Stancaro ekkor eesedi Báthory György pártfogását élvezte. Azonban a reformáció már sokkal előrehaladottabb stádiumban volt, semhogy a fölkelített izgalmak elől félre lehetett volna állani; sőt éppen Báthory György volt az, a ki nyilvános zsinatot rendelt el 1555 február 24.-re Erdődre. Ha Stancaro helyt tud állani magáért, úgy érdemes a további pártfogásra; ha nem, hát vezesse sorsa! Melanchton hívei oly nagy számban gyűltek e helyre, hogy másnak szóhoz jutni alig lehetett. Csoda-e, ha ily körülmények között elítélték a „hamis tanítókat“? Stancaro, kit személyileg is érintett a széki s erdői végzés, könyvet irt ellene. Tiltakozott elítélő jogosultsága ellen; kétségbe vonta, hogy azok megtudták volna érteni az ő tanításait; újra elmondta, hogy szerinte Krisztus nem isten, hogy isten égben lakozó lényeg, melynek az istenség, atyaság, fiúság, lélek, stb. csak megnyilvánulási formái, abszurdum, hogy akár isten, akár az ő egyik attribútuma, a Fiu, bármily formában jelen lehetne az urvacsorában. E tiltakozását a szenvedély hevében sértő kifejezésekkel tetézte; Melanchton, ki 1553-ban Doctrina de Mediatore ezimen előadásokat tartott, 1554-ben Responsio de controversiis Stancari ez. pedig könyvet adott ki ellene, épp úgy nem kimélte csipős megjegyzéseitől, mint nem a mult idők szentatyáit vagy századának kiválóságait. A kihívást Dávid Ferencz fogadta el s mint ekkor már kolozsvári iskolaigazgató, Dialysis scripti Stancari ez. könyvet irt ellene. Szemére lobbantotta, hogy éppen csak a széki végzés ellen van kifogása, holott Lengyelországban, Frankfurtban s Bártfán nyilvános vitában legyőzetett; aztán meg az sem igaz, hogy csak Széken hoztak ellene végzést, hiszen ugyanez megtörtént — Szebenén kívül — az óvári, tályai és erdői gyűlé-

seken is. Rámutatott arra, hogy mind e gyűlöletességnek Stancaro elvakult rabbinizmusa az oka; mert ért a héber nyelvhez, hát önmagát bárkinél tudósabbnak állítja. S még ő gyanusít másokat arianizmussal, holott nem akarja észrevenni, hogy az ő egyetlen, megoszolhatatlan, öröktől való s részeire nem osztható istensége a legcardinálisabb arianizmus. Az is ok nélkül fáj, hogy elitélői Filippisták, hiszen Melanchton jelenleg többet használ isten igaz egyházának e földön annál, a mennyit Stancaro észszel fel tud érni. Hogy ő volna a lengyelek reformátora, nem lehet dicsekvés tárgya, mert hivei a gyaláznak hivei. Avagy azt, a ki megveti a régi atyákat s a szentkönyv jeles magyarázóit, sőt talán magát a bibliát is, ellenben saját ingeniumát állítja a dolgok mértékéül, lehet-e gyalázkodó felfuvalkodottnál egyébnek nevezni? Kétségbe vonni egy olyan állítást, melyért eleddig sok ezren martyr halált szenvedtek: esztelenség; s mert Stancaro mégis ezt teszi, a világi hatóság joggal üldözi.

Az erdői végzés nemcsak Stancarot fosztotta meg lelkési állásától, hanem Kálmáncsehi Sánta Márton debreczeni papot is, ki a terjedő zwingliánizmusnak vala egyik első hirdetője.

E vitatkozásoknak a szoros értelemben vett theologiai szempont mellett egyéb, annál nem kevésbé fontos jelentősége is volt: a szint vallott magyar protestánsok tömörítése. A Meszeshegységen inneni földterületnek, Erdélynek, a széki; a Meszesen túli területnek, Magyarországnak előbb az óvári, majd az erdői zsinaton nyílt alkalma kifejezést adni magyar szellemű protestántizmusának. A vallás terén való nemzeties mozgalmat nyomon követték a politikaiak. Úgy látszott, hogy Martinuzzi meggyilkolásával s Castaldonak betelepülésével a római katolikus és királyi reactio diadalmaskodik Erdélyen. Hiszen Izabella, miután János Zsigmondnak eljegyezte Ferdinánd legkisebb leányát, 1551 július 19.-én aláírta a híres szerződést, mely szerint fia apai örökségét elcseréli az oppelni és ratibori hercegséggel s cserében Erdélyt örökre átengedi Ferdinándnak. Martinuzzi helyét a püspökségben Abstemius Bornemissza Pál foglalta el. Petrovics Castaldonak adott helyet. A vajdai méltóság előbb Báthory Andrásé, majd Dobó István és Kendy Ferenczé lett. A multból nemcsak a rendszer, de a személyek is mind kicseréltek. Ferdinánd a hozzá küldött jelentésekből azt hihette,

hogy uralma Erdélyben ez által végleg megszilárdult. Pedig e jelentések hamisak, emberei erőtlenek, politikája sekélyes s az ellene támadt közhangulat egyre izmosabb volt. Azon pillanatban, melyben a barát életét kioltották, halálos csapást mértek Ferdinánd erdélyi uralmára s rázudították az ellenséget az ország oly vidékeire, melyek abban a tiz esztendőben, midőn a török Magyarország nagy részének urává lett, másik részét pedig feladta, úgyszólván teljesen bántatlanul maradtak.¹ Castaldo jól érezte helyzetének gyöngéjét s 1553 márcziusában elhagyta helyét. Kendy Antal, ki a nemzeti pártnak ez időbeli feje vala, e körülményt alkalmasnak tartotta Izabella ügyének diadalra juttatására, azonban Petrovics késlekedésén megtörött szándéka. Különben is a török tudta s beleegyezése nélkül egyetlen lépést sem volt tanácsos megtenni. Másfelől a porta a legnagyobb jóindulattal közeledett a nemzeti párthoz: János Zsigmondnak, ha visszatér, birtokául ígérte atyja összes földterületét; Petrovicsot 1554-ben Lugos és Karánsebes vidékének ujólag urává tette; Ferdinándot ismételten felszólította Erdélyről való lemondására. Mindezen intézkedéseit a perzsákkal kötött béke után azzal tetőzte, hogy ráizent az erdélyi urakra: vagy visszaültetik János Zsigmondot a fejedelmi trónra, vagy pedig kegyelem nélkül végig pusztítja földjüket. Fontolgatásra nem volt idő. Az 1556 februári tordai országgyűlés Izabellát követek által hazahívni határozta. Ferdinánd ügyét e veszendő időben csak Dobó István és Bornemissza Pál képviselték, minthogy Kendy Ferencz Izabellához pártolt. Petrovics még e hó végén elhagyta Lugost s a dobrai hegyeken át Gyulafehérvár ellen, majd az ostromot Balassára bizván, Szászsebesre ment, hol a már együtt levő országgyűlés véglegesítette őt kormányzóságában. E gyűlésnek más végzése is volt, nevezetesen az, hogy a kik nem akarnak meghódolni János Zsigmondnak, fegyveres erővel üzetenek ki birodalmából. E végzés főleg Ferdinánd vezetőt illette. A nem fizetett zsoldosoktól cserben hagyott Dobó Szamosujvába zárkózott s kérte elbocsáttatását; Bornemissza a fejedelmi csapatok kezébe került Gyulafehérvárból Gyaluvárába menekülvén, írta Nádasdy nádornak: „Nines itt már urunknak egy falucskája sem. Hivjanak vissza, mert engem nem a püspöki

¹ *Acsády I.*: Magyarország három részre oszlásának története. Budapest, 1897. 316 l.

erődök várnagyává, hanem püspökké neveztek ki“. Vágya június 11.-én teljesült. Eltávozott, jegyzé meg róla Forgách, „író tollán kívül semmije sem maradt Erdélyben“. Talpalatnyi földje sem, mert a szászsebesi végzés értelmében minden vagyónát lefoglalták. E birtokelkobzás végső csapás volt a már régóta haldokló erdélyi római katolikus egyházra.

A mily mértékben nőtt János Zsigmond pártja, oly mértékben apadt Ferdinándé. Bebek Ferencz és György, Báthory György, Perényi Gábor és Ferencz, sőt titokban maga Báthory András is elhagyta. Ily körülmények között nem maradt más hátra, mint a porta előtt szóbeli kijelentések után június 14.-én irással is documentálni Erdélyről való lemondását.

Ezzel az önálló nemzeti fejedelemséget gátló utolsó akadály is eltűnt s úgy látszott, hogy Izabella birodalmában teljes lesz a béke. Azonban a sors láthatatlan bajokról gondoskodott. A nemzeti mozgalom másik vezetője, Petrovics Péter, aldunai iskolájában olyan hitet tanított, mely ellenkezett a római és wittenbergi fölfogással. E nézet vallóit közönségesen sakramentáriusoknak nevezték s Kálmáncsehi Sánta Mártonhoz fűzt 1556 februárius 22.-én Kolozsvárra érkezvén, Petrovics magával hozta Kálmáncsehit is. Nem ismerjük eléggé tanításait, de abból, hogy Petrovics és Kendy Ferencz az ő útásítására tisztított meg igen sok templomot a szent képektől és oltártól, azt gyanítjuk, hogy a svájci reformáció előhírnöke volt hazánkban. Személyét régebről ismerték, hiszen nem is olyan régen volt a gyulafehérvári káptalani iskola igazgatója, maga Dávid Ferencz is tanult tőle; sátoraljaujhelyi, munkácsi, beregszászi, sőt debreczeni szereplésének is sok tanuja él e városban. A krasznai plébános, Szegedi Lajos, vele együtt tanult a krakkói egyetemen. Meg is látszik rajta, mert ő is olyan sakramentárius, mint Kálmáncsehi. Legalább Dávid Ferencz, ki kathedráját 1556-ban a szószékkal váltotta fel, egyszerre tiltakozott mindkettőjük igehirdetése ellen. Az előjeleiben már észrevehetőleg mutatkozó nyílt vitatkozást október 27.-én a kormánytanács kinevezése akasztotta meg. E szerint az ország kormányzója Petrovics Péter lett, kancellár Csáky Mihály, tanácsosok tizenhaton. Ha Kálmáncsehinek Petrovics volt protectora, Dávidé Csáky Mihály, kit először mint gyulafehérvári kanonokot ismert s ki öt évvel előbb költséget adott a Heltai-féle biblia első

kötetének kinyomatására. Ő támogatta most is a kolozsvári lutheránus papokat, mikor július végén könyvet adtak ki a sakramentáriusok ellen. Ám, hiába volt mindez; hiába Hebler tiltakozó Ellenboronja is, Kálmáncehi nemhogy elhallgatott volna, sőt Kolozsvár piacán a keresztelő medencze helyett sertésvályuból keresztelt, mondogatván, hogy ez a keresztény szabadság. Mindkét fél a november 25.-iki országgyűléstől várta a viszály lecsillapítását.

Jellemző, hogy a római katolikus Novicampianus Albert, a királyfinak nevelője, a kolozsvári országgyűlésen arianusoknak nevezte a sakramentáriusokat, éppen úgy, mint egy évvel előbb Dávid Stancarot. A gyűlés a várt békéltetést elhalasztotta, ellenben elhatározta, hogy a püspökség, prépostságok s konventek lefoglalt javait secularizálja s azoknak jövedelmeit az ország szükségleteire fordítja; továbbá, hogy mindenki azt a hitet követheti, melyet akar. Nagyjelentőségű elv rejlik e két végzésben. Az 1556 november 25.-iki országgyűlésen kimondott secularizáció az egyházegyenlőség megalapozása volt.¹ Ettől kezdve Erdélyben megszűnt az államvallás fogalma, minden egyház hivatalos lehetett, ha a törvényhozás elismerte; a miből önkényt következett, hogy a törvényesen elismert egyház hitelveit tetszése szerint nem változtathatta meg. Valamint, hogy a *eujus regio, ejus religio* elvének épségben tartása mellett, bárkinek szabadságában állott előbbi hitét jobb meggyőződés után újjal cserélni föl.

(Folytatása következik.)

¹ *Pokoly J.*: Az erdélyi református egyház története. IV. köt. Budapest, 1905. 3—16 l.

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Az unitárius egyház megújrodása Lázár István püspöksége alatt.*

A leopoldi diploma 1691-ben Erdélyt a Habsburgok uralma alá vezette. Ezzel nemcsak az erdélyi fejedelemségnek, hanem Erdély önálló életének is vége lett; ilyet legalább is a 18. században nem élt, sőt sokkal alárendeltebb helyzetbe került, mint Magyarország. Nem volt elég, hogy külön kormányzánk volt, melynek kebelébe tartozott a vallásügyi bizottság, mely nem annyira a vallásügyek rendezésével, mint inkább az e tekintetben Bécsből kapott parancsok kérlelhetetlen végrehajtásával foglalkozott; nem volt elég — mondom — külön kormányzánk, hanem itt volt Nagyszébenben a katonai főparancsnokság is. Azért, hogy megvédelmezzon minket és jogainkat? Nem! hanem, hogy a mennyiben oly dolog adja elő magát, melynek végrehajtására erdélyi ember nem vállalkozik, hajtsa végre azt a katonai főparancsnok.

Erdély önállóságának megszűnése s a Habsburg-ház uralma reánk, unitáriusokra nézve a szenvedéseknek végetlen kálváriája. A 17.-ik századot Kolozsváron óvári iskolánk erőszakos elvételével zárjuk. A 18.-ik század csapást csapásra hoz, elnyomást elnyomatásra küld, úgy, hogy Isten különös gondviselésének s az őseinkben rejlett nagy lelki erőnek köszönhetjük, hogy egészen meg nem semmisültünk. Enyhületet, — enyhületet és nem igazságot — csak e század utolsó része hozott reánk. I. Lipót elvettette Kolozsvárt óvári iskolánkat; a 18. század elején III. Károly 1716—18. években a kolozsvári főtéri templomot ama plebániai

* Tanári székfoglaló; telolvastatott 1910. május 28.

Ismétlések elkerülése szempontjából itt jegyzem fel a használt forrásmunkákat. Uzoni—Kozma: Hist. Unitar. Jakab Elek: Kolozsvár tört. Legfőképen az unitárius egyház zsinati és consistoriumi eredeti jegyzőkönyvei. Mikó L.: Canon-gyűjt. A Ker. Magvetőben megjelent vonatkozó adatok. Benzédi G.: A kolozsv. unitár. kollég. vázlatos tört. Székely S. és Ferencz J.: Unitár. egyh. tört.

épülettel egyetemben, melyben egykor Socinus Faustus kémkedett Dávid Ferencz felett, hogy Blandrata halálthozó kezei közé juttassa a nagy reformatort. Eme két év alatt a kolozsvári ekklésia, mely élete, lelke, fentartója volt eddig az egész unitárius egyháznak, mely nevelte ifjainkat s bocsátotta az egyház egyetemének rendelkezésére; két év alatt — mondom — minden vagyonától megfosztatott, a szó szoros értelmében semmi nélkül hagyatott. Sok más veszteségünk között már csak a dézmanegyed elvesztése évi 15.000 frt jövedelemtől fosztatott meg. III. Károly és Mária Terézia alatt templomaink-, iskoláink-, temetőhelyeinknek a katolikusok által történt elfoglalása napirnden volt. Sokat, sokat vesztettünk anyagilag, de szellemi csapást is mértek reánk: könyveket nyomatnunk alig volt szabad, ifjaink külföldre nem mehettek, iskolákat nem építhettünk, s egy unitárius ember szellemi nivóját és műveltségét nemhogy magasabb hivatalra, hanem még falusbiróságra sem tartották elegendőnek. A nagy elnyomatás, a nagy szenvedések idején voltak ugyan nagy püspökeink, szervező talentumaink, kitartó erőink egyházunkban, mint pl. Szentábrahám Mihály és Ágh István püspökök, mindamelllett is számunk nagyon megapadt, úgy, hogy 1773-ban, mikor II. József, mint trónörökös Kolozsvárt jártában, informáltatta magát az unitáriusok létszámáról, csak 7642 családfőről és összesen 30 ezer unitárius lélekről szólhattunk. 1716 óta kolozsvári és tordai gimnáziumaink még csak megvoltak valahogy s az elemi oktatáson is segítettek úgy, a mint lehetett, de új templonépítésről egész II. József uralkodásának kezdetéig — legalább a mennyire az adatoknak utána járhattam — egyházunkban sehol még csak említés sincsen. Bizonyára tudták elődeink, hogy új templomokat a III. Károly és Mária Therézia idejében nem maguknak, hanem másoknak építettek volna. Sőt maga II. József is azt rendelte még 1787-ben is, hogy a mely községben két felekezet van, a meglevő templomban tartsák mindketten az istentiszteletüket, s hogy ne lehessen két templom, ezért nem kell az újnak építésére segédkezet nyújtani. Lehet, az vezette erre az uralkodót, hogy szokjanak hozzá a felekezetek az egymás iránti türelmességhez, de lehet az is, hogy elnyeletni akarta a nagyobb hallal a kisebbet; mindemelllett is II. József uralkodása idejére több templom építésnek és javításnak a munkába vétele kezdődik.

II. József uralkodásával új időszak nyílik meg az unitárius egyház életében; egy időszak, melyről elmondhatjuk a költővel, hogy „a kizajlott búfelhőkön szép szivárvány támad“. Az unitáriusoknak, a tőlük 1716–18. évben elvett főtéri templom- és iskolájokért 5000 frt ígértetett; ezt nem kaptuk meg soha, de legalább megszűnt a templomok, iskolák és temetőhelyek elfoglalása; sérelmeink bizonyos mértékben orvosoltattak, mert embereink előbb a kisebb, később a nagyobb hivatalokra jelöltettek. Nem bántotta elődeinket az, a miből a más két protestans felekezet nagy kérdést csinált; nem bántotta az, hogy az elrendelt hat heti oktatás miatt nem gyarapodhatott számuk; ők örültek, mint Jakab Elek találóan jegyzi meg: „hogy élniök végre megengedetett“. Szentábrahámi Mihály püspökünk „summa universae theologiae“ czimű munkájának kinyomatása megengedetett, sőt, a mi talán soha se azelőtt, se azután unitárius művel és éppen theologiai művel, meg nem esett, e munka szerény-sége, világossága és másokkal szemben tanusított türelmes írás modora okán, más felekezetek elé is legfelsőbb helyről jött ajánlat folytán, követendő példa gyanánt állíttatott.

Ágh István püspökünk, mint Mózes a Nebó hegyéről, csak benézhetett az ígéret földére; a sok szenvedés, a sok pusztító láz után, mely egyházunkat érte, csak éppen hogy néhány nyugodt, mély lélekzetet vehetett s egy szebb jövő fejlődésére reménységet nyerhetett; a továbbiakban, az erős munkában már részt nem vehetett; nagy támasza, a jeles főcurator, Petrichevich-Horváth Ferencz mellől a halál 1786. januarius 21.-én elragadta.

1786. aug. 22-től Nagyajtai Lázár István foglalja el a püspöki állást s folytatja hivatalát 1811-ig. Egy negyed századra — 25 évre — terjedt püspöksége; annyi idő e diszes állásban, a mekkorát előtte még csak Beke Dániel ért el (éppen 25 év) s túllépni azon csak Almási Gergely Mihály és Ágh Istvánnak engedte meg az isteni gondviselés, előbbi 32, utóbbi 28 évig levén viszontagságos, testi, lelki erőt próbára tevő időkben egyházunk püspöke.

Lázár István püspökségének idejével új korszak nyílik meg egyházunk életében; egy korszak, a melyet *új élet kezdetének* nevezhetünk egyházunk történetében. Lázár Istvánt a nagyajtai zsinat választotta püspöknek 1786-ban; rector-professor volt a kolozsvári collégiumban s egyszersmind vice-generalis

notárius Kovácsi Tamás főjegyző mellett. Uzoni-Fosztó hangsúlyozva jegyzi meg e püspök választásáról, hogy az unitáriusoknál az volt eddig a szokás, hogy a főjegyzőt választották meg püspöknek. Nagyjátán a választást megelőzően P.-Horváth Ferencz főcurator, mint elnök előterjesztésére, tekintettel Kovácsinak öreg korára s elgyengülésére, mit ő maga is elismert és tekintettel arra, hogy az akkori súlyos és válságos időben a püspöki terhes kötelességeket megfelelően nem vihetné, előre kimondják, hogy Kovácsira nem fognak szavazatot adni. Ennél fogva egyhangulag Lázár István választatott meg. Nagy, jeles és beszélni szerető szónok volt; későbbi írók közkedveltségű és erélyes közigazgatást gyakorló embernek jellemzik. Ő egy személyben püspök s mint a jegyzőkönyvekből kiderül, Kolozsvárnak és a környékbeli ekklézsiáknak esperese, a kollégiumnál rector és professor volt, még pedig egy ideig az előde, Ágh István részére megállapított 180 mfrt évi fizetésért. 1797-ben két utóbbi hivatala alól felmentését kéri, mert „tehetetlennek látja magát püspöki sok hivatala mellett közben jövén gyakor izben esni szokott gyengélkedése is, a professori és rectori terhes hivatalokat is minden fogyatkozás nélkül folytatni“. Ez állásokból azonban, mivel más rector alatt a püspök, mint professor, nem szolgálhat, csak 1798 ban mentik fel, a mikor Körmöczi János hazajövéen Göttingából, a mathesist és fizikát, mint a püspök tantárgyait átveszi. A püspök fizetése most Lázár István személyéhez kötve 1000 mfrtban állapittatik meg. A püspököt P. Horváth Ferencz főgondnok és Zsuki László kollégiumi inspector-curator nagyra becsülték s valószínűleg nagy része van neki abban, — hiszen ő is kapott Zsukitól bizonyos hagyományt — hogy Zsuki László a vagyonát egyházunknak hagyta és hogy P. Horváth Ferencz, mint Zsuki sógora, egyezsége lépett az egyházzal arra nézve, hogy az esetben, ha a fiscus az örökséget perrel támadja meg s a vagyont el kell veszíteni, az egyház legalább is tetemes pénzbeli segedelemhez juthasson. Lázár István buzgó, erős munkás és munkabíró ember volt; püspöki vizsgálattal bejárta összes egyházközségeinket és szépen gyűjtött kolozsvári collegiumunk és a kereszturi gimnasium részére; fegyelmezte önmagát, de szigoru fegyelemben tartotta a Consistoriummal egyetértően az egyházközségeket, espereseket és belső embereket; egyes vitás kérdéseket mély bölcsességgel,

tapintatos eljárással és a dolgok szövevényébe beható elme-
lével tudott megoldani s még ellenségeit is meggyőzni. Oly
talpraesett és határozott, alkuvást nem ismerő intézkedések
tétettek alatta, melyek bármely kornak is becsületére válnának
s melyek tényleg például szolgálhatnak bármely testületnek a
szerető és bölcs kormányzásban.

Irodalmi munkája nemsok maradt hátra, e különben jeles
tehetségű, külföldön filosofiai doctoratust szerzett püspökünket
fölötte nagymértékben vette igénybe egyházunknak a megnyílt
szabadabb szellem hatásának megfelelő szervezése és közigaz-
gatása. Egyes egyházi beszédein kívül két munkáját őrizi kéz-
iratban a sz.-kereszturi gimnázium könyvtára.

Hittan tekintetében nemcsak hogy mód és alkalom nem
nyílt egyes kérdésekkel behatóan foglalkozni, — minden időt a
belső építésmunkája vevén igénybe — hanem sem eszélyes, sem
tapintatos nem lett volna most oly dolgokkal foglalkozni, melyek
létünket újra veszélyeztették volna, hiszen csak most nyerénk
engedélyt még arra is, hogy élhessünk. A mint hittételeinket
az 1579. évi Blandrata-féle hitvallás megszabta, a mint azokat
az erdő-szentgyörgyi zsinat (1618) és a dézsi egyezkedés (1638)
módosította és előírta, a mint azokat Szentábrahám Mihály
a csak nem rég (1786) kiadott „Summa universae theologiae
secundum unitarios“ czimű művében értelmezte és magyarázta;
úgy tartotta meg és úgy hagyta a későbbi időkre Lázár István
püspökségének kora is.

A külső életben, a külmissió tekintetében éppenséggel
semmit sem tehattünk azon kívül, minthogy egyszerű, szerény,
de serény munkálkodásunkkal magunkról jelt adva, magunkat és
vallásunkat ismertetni törekedtünk. Azonban nagy és lázas
munka folyt — mintha százados mulasztást visszapótolni akarna
egy hatalmas óra — benn az egyház életében, a belmissio terén.
Erre volt most a legnagyobb szükség; orvosoltni kellett a sok
sebet, „melyet rajtunk annyian, legfőképp pedig a katolikusok
ejtettek“.

Pár panaszt csupán izeletűl megemlítek. Ilyen volt pl. az,
hogy Korondon templomozás alatt a katolikusok lövöldöztek,
s a toronyépítést akadályozták. Kőröspatakon az elvesztett templom
helyett, a r. kath. egyház nem akarta az újonnan építendőnek
felelköltségét állani. Arkoson a község külön temetőhelyet adott

a község kellős közepén a r. katolikusoknak s ezek mégis a kőröspataki plebanos biztatására az unitárius templom mellé, a bástyák tövébe temetkeztek. Ez utóbbi orvoslásáért megkeresték, nemcsak a r. kath. püspököt, hanem a külső hatóságot is, s csak így nyertek orvoslást. Sérelmünk sok volt, valamint az egyesek, úgy az egyházközségek és egyházunk egyeteme részéről is. S II. Lipót országgyűlést hivatván, és a sérelmek orvoslását is igérvén, a fejső-rákosi zsinat 1790-ben intézkedett, hogy „mind az egyeseken, mind a vallásunkon és közönségünkön esett sérelmeket — de olyanokat, melyeket bizonyítani lehet — az esperes és inspector-curator több értelmes emberrel írja össze, az egészet foglalja össze a Repres. Consistorium s azt adják be az országgyűléshez“. A sérelmek összeírására maga P. Horváth Ferencz főgondnok is tett javaslatot, de még behatóbban foglalkozott ezzel egy kiküldött bizottság, melynek javaslatához képest — megszerezvén a gubernium ajánlatát is — Lázár István püspök és Sikó István a felséges udvarhoz küldettek 1792-ben sérelmeinknek személyesen leendő előadására és azokra orvoslás kérésre. A püspök megával vitte Bécsbe M.-Vásárhelyről Kozma Mihály történetírónknak fiát is Kozma Józsefet — később jeles ügyvédet — kinek önéletiratából tudjuk meg, hogy 3 hó és 3 napig ültek Bécsben. Ez utazás költségeire a Maróthi-féle hagyományt használták fel, melyet később visszapótolni határoztak. Helyre pótolták-e? Nem tudható. Minő sérelmeink voltak felsorolva, mi volt a Bécsbe járás eredménye? Bár jelentést tett a püspök, azokat mégsem tudhatjuk; valószínűleg óvatosságból nem irták jegyzőkönyvbe, kötelesek lévén jegyzőkönyveinket a kormányzéknek beküldeni. Hogy azonban sérelmeink között az iskolaügyre kiterjeszkedtek, bizonyítja az, hogy 1792-ben az Udvarhely környéki unitárius közönség arra kérvén a Consistoriumot, hogy állittassék Székely Kereszturra egy gimnázium azok részére, kik távol vannak Kolozsvártól és Tordától, a Consistorium azt a választ adja, hogy „szorgalmatoskodott eziránt a Consistorium és a közelebb tartott országgyűlésben fel is adta ezen dolgot a közönséges egyházi sérelmek rendiben; legyen tehát az instáns környék illendő várakozásban, míg ezen feladására felsőbb rendelést vészen a Consistorium“. Hogy egyes átállásoknál, házasságkötéseknél is estek sérelmek hol egyeseken, hol lelkészeinken: erre nézve több jegyzőkönyvi pont nyújt adatot. A Consistorium

nagyon bizhatott sérelmeinknek orvoslásában, mert mindenkit azzal int türelemre, hogy várják be, míg felsőbb helyről e tekintetben rendelést veszünk. Sérelmeink azonban nem orvosoltattak, a miért Lázár István, most már egyedül, 1800-ban még egyszer Bécsbe megy. Mivel járt? azt sem tudjuk. De hogy valami nagyobb eredményt nem hozott, azt mutatták a későbbi események.

Elfoglalt vagy bomladozó templomok helyett — mert ezeket tekintették elsőnek minden helyen, nem pedig pap- és tanítólakásokat — újakat kellett építeni vagy ki kellett javítani. A pálosi és hidvégi egyházközségeink évről-évre gyengültek, már papot is alig kaptak; Lázár István mégis ezeket sem engedte, hogy keze alatt elpusztuljanak. Később elenyésztek. Mikeszáson (1810) új egyházközség alakult, ez is elenyészett azóta; Maros-Vásárhelyt (1793) Maros-Szent-Királyhoz és Szász-Régenben (1792) Kálhoz csatolva filiák alakultak. Fiátfalva sok vajudás után elszakadt Sz.-Kereszturtól és anyaegyházközséggé lett (1799), ugyszintén Csekefalva is (1804); de már nehogy mindkettő elgyengüljen, Ujszékelynek Alsó-Boldogasszonyfalvától való elszakadása s egyházközséggé alakulása meg nem engedtetett, pedig ott pap beköszöntés alkalmával még a harangkötelét is ellopták és ütőjét eldugták, csak hogy egy pap, a ki nem kizárólag az övék, be ne köszönthessen. Brassó is filiává akart alakulni, de csak később érhetette el. Nem lesz talán érdektelen megemlíteni erről a következőket. Brassóba már rég idő óta sok unitárius cseléd került udvarhelyi, fejeéri és háromszéki köreinkből s egyes családok is betelepültek. 1793-ban a Brassóban lakó székely leányok folyamodnak, hogy adjon a főconsistorium nekik fundust, a mivel ott egy házat vásároljanak s abban az istentiszteletet gyakorolhassák. A főconsistorium ezt mondá: „nem lévén erre más mód, hanem Veress Sámuel úr buzgóságból ígérte volt, hogy e szükségesen segít s már házat is alkudott volt e czélra — hát kerestessenek meg az örökösök, hogy a néhainak e tervét valósítsák meg“. E határozatnak nem lett eredménye, mert 1796-ban Brassóban lakó Székely Kata jelenti a főonsistoriumnak: „hogy szolgák és szolgálók sokan vannak Brassóban s eszközölje ki a főconsistorium, hogy vehessenek egy imaházat s mivel most Johannes Stein házában tartanak istentiszteletet, eszközölje ki a guberniumnál, hogy házára eső contributiója

relaxaltassék.“ A Consistorium megdicsérvén, arra kéri Székely Katát, hogy a mig módját találná, legyen ezután is munkás, hogy imaházat szerezhessenek ; egyszersmind megbizsa a köri esperest, hogy vizsgálja meg „a könyörgők állapotjának kötelességbeli ügyeket“. Mi történt tovább: nem tudható, de 1807-ben ezt olvasuk: „Brassóban nascens ekklesia akar lenni, telket és 3 szobás lakást venni, erre kölesön 2000 frtot kér a közkassából. 200 an vannak azt írják“. A Consistorium Maurer Sándor és Donáth Mihály köri gondnokokat küldi ki, hogy vegyék számba a hiveket, foglalkozásukat s vizsgálják meg a kérdéses telket és épületet. Lázár István idejében, hogy valami egyéb történt volna e tekintetben, arra adat még nem került kezeim közé.

Templom építés és javítás, néhol templom és torony, továbbá iskola, pár helyen csak torony építés és javítás összesen 38 egyházközségünkben fordult elő. Oly összeg e téren az akkori létszámunkhoz képest, a mit csak a legújabb kor mulhat felül, csaknem háromszor akkora létszámával. Az építési engedély kérők sorát Abrudbánya és Toroczkó kezdik meg, mely helyeken a templomok a Hóra és Kloskaféle lázadás alkalmával elpusztítottak. Aztán sorra jönnek Kolozsvár, Torda, Komjástszeg, (javítás). Pipe, Tordátfalva, Alsó-Boldogasszonyfalva, H.-Almás, Héviz, Szentmiklós, Mészkö, (torony), B.-Ujfalva, Kökös, Kolozs, Aranyos-Rákos, Komod, (torony). Kilyén, Kálnok, (nagyítás). Árkos, (torony). Alsó-Rákos, Szentábrahám, Sinfalva, Lókod, Sz.-Keresztur, (torony). Szabéd, Hom.-Ujfalú, Kissolymos, Kobátfalva, Csókfalva, Atosfalva, A.-Jára, Bordos, Vargyas, Hom.-Szentmárton, Medesér, Ikland, B.-Körispatak. Egyházközségeink kivétel nélkül mind szűkös anyagi körülmények közt voltak, hisz alig van pár a fennebbiek között, mely az építkezést saját erején el tudta végezni; a legtöbb gyűjtéshez folyamodott; a hol nem volt sokia szükség, az gyűjtött csak az egyházkörben; a hol többre volt szükség, az az egyházközség az egész egyházban, avagy épen az országban rendezett gyűjtést. Egyes egyházkörben vagy az egész egyházban gyűjtésre engedélyt adni a főconsistorium vagy zsinat joga volt; országos gyűjtésre engedélyért a guberniumhoz kellett folyamodni, a hol bizony nem egyszer tagadták meg a kérést, főleg, mikor már maga a felség is most egy csehországi vagy ausztriai elégett község vagy város, majd árvíz károsult németek

javára rendelt el birodalmi gyűjtést. Gyűjtöttek 1802-ben felségrendelet folytán a Váczi siketnéma intézet alapítására is, de 1794-ben a csaknem teljesen leégett Torda javára, hol hiveink is sokat szenvedtek, már birodalmi gyűjtésről még csak szó sincs; sőt a gubernium a kolozsvári templom építésére is az országos gyűjtést megtagadta, (1794), illetve elodázta, azon az okon, hogy nem 2—3 személyt neveztek ki gyűjtőnek, hanem kerületenként neveztek ki egyeseket az alamizsna beszédésére. Igaz, hogy 1795. és 1796.-ik években egyes ekklesiáknak gyűjtés iránti engedély kérését a consistorium is megtagadta, illetve elhalasztotta, egyfelől a szűk termés miatt, másfelől pedig, mert a háborus világ miatt a hadsereg részére a mit csak lehetett, mindent össze gyűjtöttek az országban.

Nem czélom kiterjeszkedni az egyes templomok építésének történetére, de a kolozsvári templom építése annyira fontos és egész egyházunk egyetemére nézve nevezetes, hogy erről pár sorban szólanom kell. 1716 óta, mikor a főtéri templom elvétetett, az unitáriusok, — mert módjuk sem volt az építésre, de, mert egy új templomot az elfoglalástól is lehetett féltetni — magán házaknál és a mai városháza délnyugati részén levő épületben, szegénységükre való czélzással, a gunyból Salamon templomának nevezett imaházban tartották istentiszteletüket. Főgondnok P. Horváth Ferencz indítványára azonban építéshez akart kezdeni az ekklesia. Csak több tanácskozás után tudtak megállapodni abban, hogy a templomot oda építsék, a hol az ma áll, mely telket 1779-ben Nagy Mihály örökösitől 881 frt. 93 pénzen vásároltak volt meg kántori teleknek és leányiskolának. Ezeket hátra helyezték az akkori Szappan, a mai Brassai utczába. Így került a templom a Kollegium tőzszomszédságába 1792—1796 években. Az alapkö Lázár István imája mellett tétetett le. Az építés a költségvetés szerint az ácsmunkán kívül 36.789 frt. 35 krba került volna; de ezen jóval tulment s alig-alig tudta az ekklesia az építést befejezni. Gyűjtöttek e célra, de a gubernium a gyűjtést csak Erdélyben engedélyezte. Mikor meglevő pénzük elfogyott, eladták a Salamon templomát 6000 frtéért, majd rákerült a sor más házakra s „a Kismező“ nevű ifjusági játszóhelyre is, és végre a templom arany-ezüst kannáira, poharaira. Az ekklesia így is 16.000 frt. adósságot csinált. A consistorium 10.000 frt. kölcsönrel ment az ekklesia segít-

ségére — 3000 frt. kölcsönnel segítette a tordai templom építését is, — de ennek kamatait is alig tudta fizetni, pedig bizony a kamatokra az egyháznak is nagy szüksége volt. Nehezítette az építést az is, hogy a talaj hátul annyira ingoványos volt, hogy czölöpökre kellett építeni. Ezt tapasztaltuk az új kollegium építésénél is. Végre a templom felépült, büszkeségére egyházunk egyetemének is. És a jótékonyságnak, szenvedéseknek, töprengő gondolatoknak, és soha eléggé nem becsülhető kitarásnak veritékeivel megszentelve — Isten imadására is felszenteltetett.

Nevezetes ez építés, mert a lengyel unitáriusok is segítségre jöttek. Imaházukat eladták, a templom építésre áldozták s egyesült a magyar és lengyel ekklesia. Az 1660-ban beköltözött lengyel unitáriusok emlékét ma már csak az Unió-utca déli részén, a Kötő-utcán túl levő második 3 ablaku kis épület őrzi és az abban elhelyezett emléktábla. Az idő vasfoga megfogja ezt is emészteni, s akkor a lengyel eredetű unitáriusoktól nem marad más emlékünk, csak az — a mi azonban örökemlékü, a mely mind végig élni fog s mely a legnagyobb — az Augusztinovich Pál alapítványa. A magyar és lengyel unitárius ekklesia egyesülése 1793-ban történt. S ha volt régebb szász és magyar, lett magyar és lengyel unitárius egyház: 1793 óta hazánkban már csak tiszta színmagyar unitárius egyház van.

Miért építették elődeink oly nagygyá kolozsvári templomunkat? A jövő reménységében; mert 1793-ban a kolozsvári unitáriusok összes létszáma 850 volt. Ezt igazolja az, hogy 1793-ban a felség elrendelvé, hogy Kolozsvárt, a főbíró választásnál legyenek igazságos tekintettel az unitárius hitvallásra is, sőt ezt megelőzően 1792-ben a kormánysszék rendelvé el, hogy a tisztújításnál legyenek tekintettel a négy bevett vallásra; a különböző felekezetek létszáma számba vétetvé, az unitáriusok közül 850 lélek után — Kolozsvár összes lakossága akkor 10.660 lévén, — csak egy emberünk választatott be a Tanácsba, s a négy szolgabírói állás közül egyet is meg nem nyerheténk, hanem ha szerveztetik egy ötödik, mit ajánltak is a kormánysszéknek, az részünkre kilátásba helyeztetett. Ebből legalább is a Lázár István idejében nem lett semmi.

A templomépités után nem sok idővel a kolozsvári ekklesiának sikerült saját papilakot is szereznie, mit csaknem száz éven át nélkülözni volt kénytelen. A mai esperes-lelkészi lakást

a status vette meg tartozás fejében árverésen Ajtai János és neje Nagy Zsuzsánnától s 1801-ben, mikor az ekklésiának a statussal szemben bizonyos leszámolása megtörtént, a status átengedte a telket az ekklésiának. Ezóta lett a kolozsvári unitárius papnak újra rendes otthona, ott a templom és kollégium tőszomszédságában.

Az ország sorsában fordulópont volt II. Lipót uralkodása, az alkotmánynak helyreállta. Az ország örömeiben az unitárius egyháznak — mint ilyenek — öröme is belevegyülhetett. Az 1791 - 92 évet egyházunk történetében gondviselészerű időnek nevezheti minden elfogulatlan történetirő. „A sors nem akarta, hogy vigasztalanul teljék el a század, melynek elején a vallás-közönség mindenétől megfosztva, porigalázva és életerejében megtörve, az élővallási testületek sorából majdnem kitöröltetett. A mily kétségbeejtő és sötét volt az 1716—18, oly vidám és reményre gerjesztő az 1791—92 év! Két év temette el másfél század keresményét és sikereit, kettő adta vissza azok egy részét, de vele s általa a szivekbe az élet hitét, a küzdés bátorságát. A köny felszáradt az arcokról, a soká vérzett seb behegett a lelkekben“. Ily örömszavakban tör ki a testestől-lelkestől unitárius jeles történetirőnk, Jakab Elek. Zsuki László hagyománya s alapítólevele adta neki az örömet. És igaza volt. Az unitárius egyház megújulására senki sem tett annyit, mint Zsuki László. Csaknem 100 ezer forint értékű hagyománya óriási vagyon volt a szegénységhez, a kolduláshoz, a tengődéshez, a lenézéshez, üldözéshez szokott unitárius egyháznak! Merjen-e reményleni, higgyen-e saját szemeinek, felmerje-e emelni csüggedt fejét? Vajjon valóság-e avagy ábránd mindez?... És valóság volt. A nagy P. Horváth Ferencz hozzákezdhetett már dédelgetett eszméjének megvalósításához. A miről annyit álmodott, a miért annyit fáradott, sőt koldult is: most már hajlékot építhet a „műsáknak és erényeknek“.

Egy századdal előbb óvári iskolánkból kivezettek; a század elején a piaczi iskolánkból kivertek. 1712-ben még egy lelkes unitárius, Biró Sámuel, arról álmodozott, hogy felsőbb iskolákat kellene építenünk Háromszéken, Udvarhelyszéken és Küküllő-megyében. De már 1716 év a mink volt, attól is megfosztott. A mint lehetett, úgy huzódtunk meg a régi Belmagyar-, a mai Kossuth Lajos-utezában, a Huszár-féle telken főiskolánkkal.

Vásárolgattunk telkeket, hogy ha majd pénzünk lesz, legyen hová építeni. A szegény, őseinkkel nyomorgó, de lelkes ifjuság nem palotát várt magának, hanem csak egy kunyhót, melyben meghuzhassa magát. Ő készített magának — úgy a hogy tudott — iskolát. És büszke volt saját keze munkájára. Este pis-lákoló mécsese mellett másolta tankönyveit s boldog álmra, jövő nagy reményekről ábrándozva hajtá esendes álmra önalkotta hajlékban fejt. Kora reggel elhagyván éjjeli szál-lását, künn a szabadban betűzte írott jegyzeteit. Szomorú, esüggesztő idő volt ez! S minő ellentét a mai tulusigázott igé-nyekkel szemben! . . . „Elhulltanak legjobbjaink a hosszú harez alatt“. Nemes embereink száma az üldözések alatt nagyon megesőkent; intelligenciánk kevés volt; pap, tanító, tanárról pedig valahogy csak gondoskodni kellett. Ha nem gyarapodik az értelmiség osztálya, egyházunk összeesik, vallásunk az ellen-séges áramlatok között elenyészik. Népet nevelni, értelmiséget teremteni: *iskola* kell. Erre pedig *pénz!* És szomorú helyze-tünkben „segélni partfelé, egy csillag sem derült“. Végre jött a Zsuki hagyománya s P. Horváth Ferencz — a Zsuki sógora — megragadván az alkalmat, építtetni kezdé jó részt ez alapít-ványból, a harmadik kollégiumot. Bevégezése előtt elhalt, de munkáját, mint örökségét vette át és végezte be méltó utóda, P. Horváth Miklós s az erélyes püspök Lázár István.

Nagy, hosszas eljárás előzte meg a kolozsvári harmadik főiskola építését, míg 1801 május 10.-én hozzákezdhettek és 1806-ban bevégezték. Nem sorolom fel itt azokat, mert a mai napra egymagában az is hosszas lenne s különben is néhai Benezédi Gergely tanárunk „a kolozsvári unitárius kollégium vázlatos története“ czimű művében egy nagyobb történelem esetleges megírására, biztos és alapos kútfőre támaszkodva, a szilárd alapot lerakta. Csupán pár adatra kívánok rámutatni, melyeket nevezett munkában nem találtam meg.

Már 1779 óta hő vágya, szándéka volt az unitáriusoknak egy megfelelő főiskola építése. A főgondnok többször, sokszor sürgette ezt s e célra gyűjtést is rendeltetett el. S hogy a kollégium vagyona jobban kezeltessék, több jövedelmet hozzon, ezt elkülöni-tették a közvagyontól. Még a Zsuki-alapítvány megérkezte előtt számot vetettek, hogy mennyi pénz áll rendelkezésre iskola építésre s úgy találták, hogy van:

1. régi fundus	3367	frt	47	pénz
2. püspöki visitatiokon gyült . .	7665	„	59 ¹ / ₂	„
3. Zsuki László életében adott .	26405	„	20	„
4. ennek interesse	2968	„	51	„
együtt	40406	frt	77 ¹ / ₁	pénz

Ez összegből, melynek mint látjuk legnagyobb része szintén Zsuki vagyona s a későbbi örökségből épült fel a főiskola. A főgondnok sürgette az építést. A régi Belmagyar, mai Kossuth Lajos utczában szeretett volna egy két emeletes épületet emeltetni keletről nyugatra, nem pedig be a volt Szappan-utzába. De a papi telek és az iskola közt levő telket a Pákei öröksöktől megvenni nem lehetett. Elejtve hát e tervet, 1795 januárban, mintha érezte volna közeledő halálát, azt sürgette, hogy a Szappan utczában legalább is a templomfelőli részt építsék fel, hogy legyen bár ez készen a templommal egyidőre. Óhajlását nem teljesíthették, mert a templom építéséhez állított állások akadályul szolgáltak.

Főiskolánkban négy tanár működött, kik közül egyik a kolozsvári pap; rendesen theológiát tanított. 1805-ben szerveztetett az ötödik tanári állás, Molnos Dávid választván meg erre. De miből tartásák fenn e tanszéket? Adományokhoz fordultak. Pedig a tanári fizetés abban az időben kevés volt; még az 1806-ban történt javítással is csak 400 mfrtra ment. Szolgálhatok e helyen egy kis vigasztalással azoknak, kiket nyugtalanít a mai tanárok koronkénti folyamodása fizetésüknek koronkénti rendezése, emelése. Így volt az régen is. Lázár István püspöksége alatt legalább is ötször rendezték, emelték a fizetéseket. A Zsuki-alapítvány alig jött kezünkre, már kész volt a tanári fizetésjavításra a folyamodás és tervezet. Pedig bizony-bizony a számadások körül akkor is sok baj volt. A folyamodási okok akkor is azok voltak, mint ma: drágaság, változott viszonyok, emelkedett lakberek. 1811-ben összes professorok ujra: „a még boldog időkhez alkalmazott fizetésüknek“ felemelését kérik. S a consistorium mint mindig, most is engedte a kérésnek, Kolozsvárt 200—200, Tordán és Kereszturon 100—100 frttal emelvén fizetésüket; aztán ujra töpreng: honnan fedezze a költségeket? „E végre — határozza — vettessék ki minden ekklesiára bizonyos pénzösszeg, a papokra és mesterekre

buza rovatal. Az állandó alap gyarapítására minden kör felhivatik Körnöczy János és Szász Mózes személyes megjelenésével“. Mintha csak a mai korszakot olvasnók azzal a különbséggel, hogy ma a rovatalt nem a papok és mesterekre, hanem az államsegélyre vetjük ki és azzal, hogy ma a felemelt fizetést ki is fizetik, akkor pedig néha és némelyiknek másfél évig is kellett várnia. A tanártestületben succrescentiáról úgy gondoskodtak, hogy kiválogatván a kiváló tehetségű ifjakat, külföldi akademiára küldték 2—3 évre. Ezeknek nemcsak be kellett számolniok koronként ott végzett tanulmányaikról, hanem az innen kapott instructióknak is eleget kellett tenniök. Ez időtájt Fűzi János, Körnöczy János és Molnos Dávid vannak, mint akadémiták feljegyezve, kik költségeiknek egy részét összekéregették a hivektől, másrészt állták a sajátjukból és segítették a közkasszából is. Utlevelet csak Bécsig kaptak s onnan, ha tovább kívántak menni — rendszeren Göttingába, — nagy investigationnak vettettek alá: ha vajjon nincsenek-e valami összeköttetésben a francziákkal. Később Székely Miklós említettik az akadémiták közt. De már ennek más története van. A Petrichevich-Horváth családdal, mely a széplaki ekklesiánknak fentartója volt, ő tartván a papot is, a Consistorium 1808-ban egyezsége lépett, hogy oda mindig oly ifju ember küldessék papnak, a ki akademiára készítendő s köteles 3 évig ott ülni, nőtlen maradni, erkölcsös életet élni, németet tanulni és annyi pénzt összegyűjteni, hogy azzal külföldön kijöhessen. Ily feltétel alatt Székely Miklós — később püspök — az első, ki Széplakra a P. Horváth család gondozása alá kerül. De 3 év alatt nem gyűjthetvén össze kellő ruházatot és pénzt, még egy évig ott marad s úgy megy külföldre. Nem hagyhatom itt megjegyzés nélkül, hogy az Egyház 1796-ban Augustinovich Pált, e későbbi nagy alapítónkat is, ki Bécsbe agensi hivatalra készült, 20 arannyal segítette „mig magát valamire fundalná“.

A tantervvel, az iskolai rend- és fegyelmi szabályokkal, iskolaidíj kérdéssel, mely 1805-ben rendeztetett először, nem kívánok itt behatóan foglalkozni; elég részletesen le vannak azok írva Benczédi G. említett művében. Csupán pár dolgot kívánok felemlíteni. A görög nyelvnek az iskolából való kiküszöbölésére irányuló szándék nem új. 1806-ban, a Repr. Consistorium a görög és zsidó nyelvet a tanítandó tantárgyak közül

kihagyta, de a főconsistorium nem járult hozzá. A katonai gyakorlatoknak a gimnasiumok életébe való bevitele sem új. 1810-ben a kormányzék amaz indokolással, hogy Erdélyből nagyon kevés magyar ifjú lép a katonai pályára, javaslatot kér a Consistoriumtól arra nézve, hogy mi módon lehetne a gimnasiumokba játék helyett, s a tanulási rend megzavarása nélkül, a katonai gyakorlatokat beviinni? A Consistorium azt határozza, hogy az igazgató beszélje meg ez ügyet a többi iskolák elöljáróival s igyekezzenek egyetértő választ adni a kormányzéknek. Minő választ adtak? nem járhattam ennek végére. A selmeczbányai bányászati és erdészeti megnyitlt akademiára csak a Consistorium ajánlatára vették fel ifjainkat. Az erdészeti pályára 1810-ben legelőször Vargyasi Máthé István ajánltatott. Jellemzőnek tartom ama tényt, hogy nemzeti önéretünknek, a magyar nyelv mívelésének újra ébredése korában, 1811-ben panaszkép adatik elő, hogy „a magyar nyelv az iskolában felette igen elhatalmazott, ez pedig árt a deáknyelvű tudományok tanításának“. Hathatósan ajánltatik is az ifjuságnak *próbaeszköz* gyanánt a latinbeszélés. Hogy az ifjak magaviselete felett, egyes, általuk választott, tehát bizalmi állásban levő nagyobb, értelmesebb tanulók, úgynevezett *juratusok* itélkezzenek, nézetem szerint szép, jó és bevált szokás volt. Azt jelentette ez, hogy az ifjuság maga mond ítéletet azok felett, kik a *deák társaság* szabályai ellen vétének; ők mondták meg, hogy kit és milyen feltételek mellett tőrnek meg maguk közt, vagy taszítanak ki saját társaságukból. Mert, hogy a kit kicsapásra ítélték, azon az ítéletet azonnal végre is hajtották, igazolja az, hogy a Consistorium 1809-ben kimondja: „hogy ha valakit a juratusok az iskolából kicsapnak, az addig ne teljesíttessék, míg a rector az ügyet meg nem vizsgálja“. Azonban oly hatásos volt a juratusok ítélete; önmaguk az ifjak által a mételynek maguk közül való eltávolítására, annyira a közszellemből folyó volt, hogy midőn egyik tanár fiát csapták ki az intézetből, ezt még a Consistorium, még reversalis mellett sem vehette vissza a *deák társaságba*, hanem kénytelen volt magántanulónak nyilvánítani; ezt is csak úgy, hogy az illető a városon „deáktársaságbeli ruhában nem járhat“. A pénzbüntetések az úgynevezett *divisio-cassába* folytak be, melyet a tanulók év végén maguk közt szétosztottak, jó ideig maga a rector is részesült ebből. De

később az ő részesezését nem tartották állásával összeférhetőnek s megszüntették.

Segélyalapja az ifjuságnak a Zsuki-alap volt, a melyre nézve 1804-ben kimondják, hogy ez alapból nem annyira jó tanulásért, hanem főleg erkölcsösségért jár a segély az ifjaknak.

A tanuló ifjuság nagy része Székelyföldről telt ki, sőt Háromszékről tömegesen jöttek tanulni. Ennek oka nem egészen a tudományszomj volt mindig, hanem az, hogy az ifjak a székely határőrvidéki katonai szolgálat alól menekülni igyekeztek. Tanulásra menni, sőt tanítónak és papnak lenni csak a székely katonai hatóság engedélyével lehetett s az ifjaknak minden tanév végével bizonyítványt kellett felmutatniok a parancsnokság előtt arról, hogy valamelyik iskolában tényleg tanulók voltak. E rendszer 1848-ig fennállt.

Mikép történt a papnevelés? Talán érdekelni fog minket röviden. Az ifjaknak a negyedik osztálytól kezdve theologiai tárgyakat is tanítottak, s a predikálásban és imádkozásban benn az intézetben magukat gyakorolni voltak kötelesek. De jó gyakorlat volt a legatio is, mely még pénzt is jövedelmezett, igaz, $\frac{2}{3}$ részben a saját és $\frac{1}{3}$ részben a divisio cassa javára. Kik a gimnáziumot elvégezték és papok akartak lenni, Koncz Boldizsár püspökségétől kezdve (1663—1684.) legalább is 3 évig tanítói hivatalt kellett viseljenek valamelyik ekkleziában, s csak azután ordináltattak lelkészeknek. Az 1733-iki kolozsvári főtanács azonban meghatározza, hogy mivel sok rendetlen és méltatlan promotio történik a szent papi hivatalra s azután functiojukban sok defectusok fordulnak elő, ezután egy mester atyafi is papságra ne administráltassék a főconsistorium vagy a zsinat előtt letett vizsgálat nélkül. Az olyan mestereket, kik méltók a papságra, a körü partialis gyűlések hozták ajánlatba erkölceikre a tudományokra való tekintettel; az esperes és assessor magukkal vitték a zsinatra és ajánlták a Consistoriumnak vizsgálat alá becsátásra. Az utasítás szerint a candidatusokat szigorú vizsgálat alá kellett venni, a vizsgálatot a püspök által erre kinevezett elnök vezette, a Consistoriumnak legalább is egy bizalmi tagja mindig jelen volt; a kérdéseket a környékbeli notariusok tették föl s ők ellenőrizték a feleletek helyességét. Vizsgálat előtt behívták a candidatusok a gyűlés színe elé s a püspök felfejtette előttük a papi hivatal fontosságát,

árny- és fényoldalait s ezek meggondolásának ajánlása mellett bocsáttattak vizsgálatra. A vizsgálat befejezte után a püspök újra csak a gyűlés színe előtt felhívta az ifjakat, hogy ha nem érzik magukat eléggé elhatározottaknak, alkalmasoknak: mintsem szégyent hozzanak a szent papi társaságra, jobban teszik, ha most visszalépnek.

Ezután következett az illetőknek felszentelése (consecratio). Az espereseknek jogot adott az 1733. évi főconsistorium arra, hogy egyes érdemes mestereket, ha a szükség parancsolja, egyházköreibben papságra adminisztrálhassanak, de ez senkit sem mentett fel a zsinati vizsgálat alól. E rendszabályt az 1804. évi főtanács nemcsak megerősítette, hanem még sulyosbitotta is, midőn kimondta, hogy a candidatusok vizsga előtt hozzanak volt tanítóiktól tanulásukról és erkölcsükről hiteles bizonyítványt. E rendszer fennállt egész 1845-ig. A felszentelendők neveiket a zsinati jegyzőkönyvekbe bejegyezték; az ugynevezett papok anyakönyvét csak 1809-ben kezdték meg, a mikor is nevezett jegyzőkönyvekből összegyűjtötték az addig felszenteltek neveit, a mennyiben megtalálhatták s beírták az anyakönyvbe. Általában meg kell jegyezni, hogy erős, szigorú elv volt az, hogy papságra méltatlan egyén ne juthasson. A papi rendtartás és fegyelemről később fogok szólni.

Ha a mai Erzsébet-úton az unitárius ember végig sétál, alig jut eszébe, hogy a *kismező* nevű ifjúsági játszóhelyhez is elődeinknek bizonyos kétsége, szomorúsága, de eszélyessége is hozzá fűződik. E hely története is külön le van írva a Ker. Magvető 1885. évi évfolyamában. Fennebb említettem, hogy e hely a kolozsvári ekklesiától került az iskola birtokába. A tanulók mivelték, 1796-ban sánczezal vették körül, fákkal ültették be. Járványos, pestises időben menhelye volt ez az ifjúságnak. Valahogy a város tulajdonai közé jegyeztetett 1796-ban s a város már-már rendelkezni kezdett vele, mikor a Repr. Consistorium eszélyessége úgy háritotta el a veszélyt, hogy eladta azt 1810-ben 120 frtért „Nagy Lázár felügyelő gondnoknak és Kolozsvármegye befolyásos főbirájának azon feltétel alatt, hogy az ő és felesége halála után szálljon vissza a főiskolára“. Így került 1813-ban vissza a kezünkre Molnos Dávid kérésére most maga a város jelölvén meg a *kismező* határát.

(Folyt. köv.)

CSIFÓ SALAMON.

Bölöni Farkas Sándor sirjánál

1842-ben Pálffy János küüllőmegyei követ által mondott beszéd.

Családi levéltárunkban levő vegyes iratok és alkalmi nyomtatványok között találtam meg a bölöni Farkas Sándor sirjánál mondott beszédnek egy nyomtatott példányát, mely az „Erdélyi Híradó“ 1842.-ik év, évfolyamának 11.-ik számához mint melléklet csatoltatott.

Ennek kapesán megnéztem Jakab Eleknél a „Keresztény Magvető“ V. ik évfolyamában, „Bölöni Farkas Sándor és korá“-ról irt politikai és irodalomtörténeti tanulmányát és ebben ő ugyan megemlíti, hogy a küüllőmegyei követ Pálffy János tartott a sirnál beszédet, de nem közli annak szövegét.

Megkerestettem a nemzeti Muzeum könyvtárában is az „Erdélyi Híradó“ említett számát, de annak sem volt meg az a melléklete, a mely a Pálffy beszédét foglalta volna magában.

Elhatároztam tehát e beszédet közölni; egyfelől azért, mert tudtommal a „Keresztény Magvető“ egyik évfolyamában sem közöltetett és Jakab Elek által is csak hivatkozás van rá; másfelől meg azért, mert bölöni Farkas Sándor oly kiváló egyéniség volt, a kiről a megemlékezés ismétlése csak kegyelettel tölthet el minden magyar embert, annál inkább minket székelyeket és unitariusokat, mert ő a mi vérünkéből való vér volt, kire mindig büszkék lehetünk.

Unitarius szempontból a beszédet tartó egyénisége is érdekes, mert Pálffy János nemcsak az ellenzéki szónokok jelesei közé tartozott, de az 1848/9. évi magyar képviselőház első unitarius alelnöke volt.

E jeles szónok beszéde a következő:

Midőn ezen, örömet sokkal felülmuló, megbizatásnak akarok megfelelni: hogy ünnepeljem emléket azon férfinak, ki rokonom vala hitben, és elvekben; bocsánatot kérek, ha a' szív gyászhangja

erőt találva venni az ész szavain. Lelkem telve a' veszteség' fájdalomával, mert ez elhunyt férfi *Farkas Sándor* az amerikai útazó!!

Az ember születik, él, vagy a' mi egyet teszen: küzd a' sorsal, és meghal. Százczrek születnek, és tűnnek el nyom nélkül, szerezetlenül, és könnyezetlen, vagy átokterhelten; míg részébe jut egynek feltűnni, mint fénycsillag embertársai fölött 's önmagából merített lelki erővel küzdve előítéletek, és bal hiedelmek ellen derűt terjeszteni önmaga körül, mellynek világánál megismérhessék önma gukat a' kortársak, irányt nyerjen az ifju nemzedék. — De a' milly szép az illy elhivatás, nem annyira boldogító. A' sors szigoru részvétlenséggel az egyesek iránt intézi az egész menetelét, 's nekie mint Kőlcsey mondja: nincsenek kedvencei, csak eszközei. Az, ki fáklját gyujt esze, és érző szive meleg tüzénél szeretett nemzetének, 's boldogít a' szó, és toll' hatalma által milliókat, mert szellemi bilincseket óldoz: önmaga talán legkinosabban szenved, 's nem egyszer jajdul fel sullya alatt annak, mit a' végzés e' másokat boldogító észtehetségért árul szabott, 's mellynek terhét hordani emberi erő alig képes. De a' cél, mellyért a' sors eszközül választotta fölkenntjét; 's a' lelkiakarat istenhatalma nem szűnik meg működni az élet' végperczéig.

Illy gondolatok merülének fel lelkemben, midőn hallám, hogy Farkas Sándor élni megszűnt. Szellemem előtt álla a' derék férfi, úgy, a' miként ötet legutószor láttam, öszveroskadva testben, ifju erővel lelkében; és szóllani hallám ötet a' korról, mely ötet megértette, és e' méltányló elismerésben nem sok nagy férfi részesül — és a' korrul, melly nevét dicsőítendi! ötet, ki keblében hordá szenvedéssel telt szép pályája emlékét, ki tettei magasztos önérzetében keresett, és talált enyhülést testi fájdalmak ellen. Eszköz volt ő is a' sors kezében; izzadott ő is azon eszmékért, mellyeket hinteni és érlelni nagyszerűen segített, mellynek gyümölcsét csak egy boldogabb ivadék aratandja; de épen e' biztos reményü pillantás az ígélet földébe, lőn tettei legédesb jutalma élete alkonyán.

Sok mindennapi embert hallottam már életében, és halálában magasztaltatni; de hízkelkedék a' gyáva, ki nek kegyelem szab ingatag életirányt, vagy a' megfizetett szónok, közvélemény által sujtott hallottja fölött, — én gyűlölöm a' hízkelkedés legkisebb atomát is. Nem is czéлом halálában szókkal magasztalni Farkas Sándort; az igaz érdem legtisztábban ragyog fel a' sír' homályából, és az ő egyszerü neve méltóbban magasztalja a' szónok bár milly dicsősé- séné. De nem tehetem, hogy sirhalma fölött vissza ne tekintsek élete' lefolyt napjaira.

Fényes születés és gazdagság — ez alérdemei az emberek' némellyikének — nem jutottak volt jogrészébe; de igen fényes ész,

gazdag szív, és lélek; igen erős akarat, kimivelve ezeket, nemesíteni ezeket, és gyümölcsösöztetni nemzete, embertársai boldogításukra. Már az oskolákban vetette meg alapját azon szellemi műveltségnek, melyet mind több, és többre terjesztett az értelem' világában, míg később, meglévén győződve azon igazságról, hogy csak hasznos utazás által szerzett tapasztalás, és ismeretek ünthetnek lelket az elméletek' száraz rendszerébe, beutazá' Éuropa művelt országait. Láta ő a' forradalmak' honában a' juliusi örök emlékü három napok közvetlen eredményét, ismerni és bámulni tanulá' elfogulatlan lélekkel a' szabad Amérikáat. De kínos öröm volt az, mit ő a' szabadság' hazájában érzett: az emberiség' szent jogainak tiszteletben tartása; az igazság' egyenlő és szigorú kiszolgáltatása; az ész' szabad használatának bámulatos művei, közjólét, s' az egészen mint istenlehellet előmlő szabadság' szelleme, zord ellentétbe állíták lelke elejébe a' szegény kis hazát, mellynek ő a' fia volt, 's szive vérzett azon tükör előtt, melly nem mutatott egyebet inség és nyomornál, 's egy műveletlen nép' lelki sötétségénél! Hűn, és lelkesedve írta le a' mit látott, hallott, és tapasztalt, mindig szemé előtt tartva azt, a' mi e' kis honban hiányzik; és hiányzott sok minden, 's a' mi a' szabadság' hazájából átültetve üdvös és hasznos lehetne. — Illy szellemben bocsátá' ő közre Amerikai utazását; a' szív, és ész' ezen szerencsés szülöttjét, a' leghasznosabb magyar munkát, melly valaha megjelent A' leghasznosabbat; — mondám — mert telve az a' szabadság', jog', és igazság' legtisztább eszméivel; és az eszmék elhíntetének a' fogékony emberkeblekbe, és megtermék a' gyümölcsöt, mellyet megérlelni jelenkorunk' feladata. Illőleg méltánylá a' m. t. társaság is a' munkát és irót; 200 arannyal jutalmazá a' derék szellemművet; tagjává választá a' lelkes irót.

De az épen nem gazdag, szerény férfi nem fogadá el a' jutalmat, hanem visszajánlá a' társaság' alaptökéje gyarapítására; hisz dicsőbb jutalom leende nekie azon remény, hogy eszméi felköltendik honfitársaiban azon közszellemet, melly nélkül semmi nagy, és dicső nem születhetik alkotmányos országban. És e' munkába foglalt eszmék azok, mellyekért e' sir körül álló férfiak — a' bánat' gyászjeleivel arcaikon — hivatva a' törvényhozás' szent tisztjére, jelenleg fáradsnak, és küzdenek a' szűkkeblűség sáfárai ellen, ők azok, kikhez ezennel szót emelve felszóltom: gyászoljunk sziveinkben e' derék férfi' kora elhunytán, de vessünk ő hozzá méltó emléket lelkünk' tükörlapjára azon szent fogadás által e' sir fölött: hogy azon ige, mellyet ő hirdetett, mellyért élt és halt, a' Fejedelmet tisztelő rendes szabadság' és emberiség' jogainak szent ígéje erős lélek, szilárd akarat, és férfias kitűrésben megtestesülend miáltalunk! És azon emlékoszlop, mellynél dicsőbb soha sem állítatott embernek, legyen: a' Farkas Sándor magos szellemének beoltása az ifju nemzedék' lelkébe; az ő gazdag eszméinek gyümölcsösztetése a' haza' boldogítására!

Mit mondjak nyilvános és magán életéről? Tárt könyv volt az, melyben mindenki olvashatott, melynek minden betűjéből gazdag tanulást vonhatott a' philosophus, a' publicista, a' jó barát. Fáradhatlan munkásság, és buzgalom a' közjóért: jelleme' legkitűnőbb vonásai. — Bebizonyítá ő ezt világot látott, és kéziratban lévő dolgozatai, 's több üdvös társulatok' alapítása által; bebizonyítá végrendeletével élte' utolsó órájában is; és ő elmondhatja teljes joggal: „Ifju! szabadság szeretetet és való munkát tőlem tanulj, szerencsét másoktól!“ Azonban a nemes lelkű férfiat, tettei; a' buzgó hazafit, nyilvános élete; a' lelkes írót, munkái dicsőítik inkább, mint egyéb tisztelet-jelek. A' tudományosság, mellynek élt; a' nemzet, mellynek díszét emelé, örökítendik nevét. És ha megszűnt is ő élni a' földön, él hű emléke mi közöttünk, és élni fog, míg magyar leend a' magyar földön.

Mondhatnék még sokat ő róla, beszélhetnék órákig szelíd emberszerető jelleméről, de a' veszteség' fájdalmi megint felzúdulnak, lelkem' minden eszméi a' bánat' gyászhangjában olvadnak össze, 's rezgenek keresztül szívem hurjain. Búcsu üdvözlét mondok tehát neked derék férfi! 's átadom nevedet a' hazának, melly saját jeleseit századok óta könnyezetlen látá sirba szállani; mert nem tudá, hogy kebleik sebbel valának rakva ő érette; mert nem tudá, hogy nekie áldozák föl éltek' minden szerencséjét. De e' haza, mellynek nemzeti szellemét te is felrázni segített nyomasztó álmából, dicsőíteni fogja nevedet, 's áldani poraidat!

E beszéd eléggé feltünteti bölöni Farkas Sándor jellemét, de még részletesebben megtalálható Jakab Elek idézett tanulmányában, azért feleslegesnek tartom kiválóságait részletesen ismertetni; de azért nem hallgathatom el azon benyomást, melyet reám mint egykori tanulócskára tett nemes alakja. Csaknem ujjal mutatunk reá, ha az utcán megpillantottuk, mondván: ime bölöni Farkas Sándor, az Észak-amerikai utazó.

Még inkább elvontunk ragadtatva, a mikor fejlődő korunkban utazásáról irt művét megértve olvashattuk.

E munka megjelenése nagy irodalmi és politikai esemény számba ment. Most e műben ő a népszabadság földén magába szitt eszméknek igaz tárházát nyújtotta honfitársai elébe.

Nagy volt ez elismerés; a magyar tudományos társaság 200 arany jutalomra érdemesítette mint azon év (1835.) legjobb magyar munkáját.¹

¹ E kitüntetést Farkas Sándor egy gyönyörű levélben megköszönve az Akadémiának, visszaajándékozta. És az Akadémia e díjat a Vahot Imre szerkesztésében megjelent „Napkelet“ című heti közlöny 1859.-ik év, 3.-ik

Azok az eszmék, melyek az 1830.-ik évi francia forradalommal hozzánk is átcsaptak s a melyekért Farkas Sándor is olthatatlan hazaszeretettel lángolt és a melyek csak 1848-ban valósulhattak meg a rendi alkotmány eltörlésével, a jogegyenlőség és népképviselőlet életbe léptetésével, azokat ő nem érthette meg, mert hamvai már egy pár évvel azelőtt a kolozsvári házsongárdi temetőben, a kegyelet által emelt diszes emlékoszlop alatt porladoztak.

Bölöni Farkas Sándor nagyságát e siremlék hirdeti ugyan, azonban én úgy gondolom, hogy a kegyelet megnyilatkozása csak akkor lenne teljes, ha Bölön község lakossága az ő nagy szülöttjének szülőházát egy diszes márvány táblával jelölné meg, a meglevő deszka tábla helyett, melyről a betűk is már majdnem elmosódtak.²

És én hiszem, remélem is, ismerve Bölön község lakosságának hazafias és minden szépért és nemesért való lelkesedését, hogy ez eszmét valóra fogja váltani. Nem tévesztve soha szem elől azt a régi igazságot, hogy a mint egy nemzet dicsősége, úgy egy község hírneve is egycsek homlokáról sugárzik alá.

évf.-nak 7. száma szerint gr. Kemény József és Kovács Istvánnak adta ki, kik Erdély története körül legtöbb fáradságot tanusítottak.

² Bölöni Farkas Sándor szülőháza Bölönben, a „Vár-alya“ utcában van, melynek jelenlegi tulajdonosa: Lőfi Boldizsár. Az emléktáblát néhai Kovács János tanár felszólítására Lőfi Boldizsár tétette 1895. évben, közvetlen a bölöni zsinat után, a mely egy darab deszkából van. A felirat a következő: „Itt született Éjszak-Ámerikai utazó bölöni Farkas Sándor“.

(Budapest, 1910. április 29.)

Id. DANIEL GÁBOR.

Dávid Ferencznek fogságában írt elégiája és jövendölése.¹

Kétszer tíz évig szolgáltam hűn a hazámat
És becsülettel, ezt tudta a fejdelem is.
Mért szakadott hát rám ez az ádáz dűh? Oka van rá:
Nem három, hanem egy Isten, a kit tanítok.
Im' ez az én vétkem, hogy a változhatlanul Egyet
Megsokasítani nem merte szavam botorúl.
Azt a megoszthatlant, a mi nek nincs része se semmi,
Nem lehetett három részre fölapítanom.
A végest, meg a végetlent egymással ilyenképp
Összezavarni: sohsem vizs vala semmi se rá,
S a születettet a nem született örök égi Atyához
Mérni, ki egyetlen s társra sohsem szoruló.
Lelkem sűgalmas szavait tusakodva legyűrnöm
Kellett von' s hinnem, hinnem akármi vakon.
Hinnem, a mit kieszelt fenekedve Sabellius egykor
S jámbor birka gyanánt rágnom e szörnytanókat.
A végetlen lényt, a nagy úr korlátlan urát egy
Szűzlány méhéből hozni ki balgatagul:
Hinni, hogy emlőből szí éltet kis csecsemőként,
Küzd, fárad, szenved, szomjuhozik, nyomorog,
Reszket a szörnyü csapás iszonyától s végre lerogyva
Becstelenül rémes, szörnyü halál fia lesz . . .

Nem, nem, ilyen káromló szót nem szól soha ajkam:
Szárnyad van, lelkem, meg ne tagadd magadat.
Vak misztériumok nem bántnak. Föl, föl a fővet!
Érted eped lelkem, érted eped csak: igaz.

¹ Jakab Elek *Dávid Ferencz Emléke* című művében erősen megromlott szöveget közöl. Kollégiumunk könyvtárában jobb szövegbe találtam s természetesen azt fordítom.

Ez, ez az én vétkem. (Bámulsz, ugy-e, rajta, utókor?)
 Vértanuságra ezért megy fiad, égi Atyám.

Jaj, véget mikor ér ez a sok rút vakhit a földön,
 Szét mikor oszlik már ennyi sivár babona?
 Eljön-e már az idő, hogy a régi egyszerűségben
 Egy igaz Istent s nem hármat imád a világ?
 Adja az Ég, hogy a régi igazság napja kisüssön
 Ujra s tisztult hit szálljon a földre alá:
 Míg az *eretnek-tan*, sűgalmas szózata szűmnek
 Ezrek sziklafalat összetörő hite lesz.* •

* Ezt a verset csak a hagyomány tulajdonítja Dávid Ferencznek, történetileg igazolva nincs, de minden valószínűség mellett szól.

Még nagyobb valószínűséggel Dávid a szerzője annak a már szinte közhelylyé lett, klasszikus tömörségű négy sornak, melyet a hagyomány szerint a börtöne falára irt:

Fulmina, crux, gladius Papparum mortis imago,
 Nulla viam veri vis prohibere potest.
 Scripsi quae sensi, fido quoque pectore dixi:
 Dogmata falsiloquum post mea fata ruent.

Magyarul:

Mennyköve pápáknak, tüze, kardja, máglyarakása,
 Semmi' erő soha nem tartja föl azt, mi igaz.
 Azt irtam s hittelt hirdettem, a miket érzék:
 Holtom után a hamis hit Babilonja ledül.

Vagy:

Pápák rettentő tüze, kardvasa, máglyarakása,
 Semmi erő föl nem tartja tovább az igazt.
 Szóltam s lelkem adám bele. Bízván-bízva lüzsem, hogy
 Holtom után a hamis hit Babilonja ledül.

PÁLFI MÁRTON.

G o n d o l a t o k .

1908. *December hó 18.* Hazánkban a római katolikusok nagy részével, a szabadelvűien gondolkozókkal, egymásnak érdekkörét nem bántva, barátságban, testvéries egyetértésben élünk: ők azon meggyőződésből indulnak ki, hogy minden vallás jó, szükséges, mely az erkölcsös élet tanait hirdeti és a krisztusi eszméknek élő, munkáló erővé alakulását elősegíti — mely már magában kizárja a vallási türelmetlenséget — míg azok ultramontán része azt tartja, hogy az emberek csak hitelveik elfogadásával nyerhetik el az örök üdvösséget, tehát erkölcsi kötelességük más vallásu embertársaik üdvösségéről gondoskodva, őket azoknak megnyerni. Ennek kifolyása, hogy ezen akadályt nem üsmerő, a körülményekkel alkudni nem tudó része, idejét érzi annak, hogy a cselekvés terére lépjen. Mintán soha sem nézte jó szemmel azt, hogy protestánsok is vannak e világon, most hosszas hallgatás után, letéve az álarczot, melyet eddig viselt, jövője iránti bizalommal eltelve, kezdi felemelni fejét és az ecclesia militans segítségével hódító útra indul, saját körét elhagyva, a más vallásnak területére: tömör sorokban, mindenemü egyletével felfegyverkezve.

Hogy hova fog ez vezetni, előre meg nem mondható.

De hogy a társadalmi béke kívánatos öregbitésére nem szolgál, az bizonyos.

1909. *Januárius 16.* A pap ne csak jó szónok legyen, hanem jó ember is. Az irányt, melyet kitűzött beszédeiben, hivei erkölcsi életének gyarapítására, kövesse ő maga is. Életével, cselekedeteivel mutasson jó példát; előljárván a krisztusi eszmék szolgálatáuan. Ne legyen olyan, mint az orvos, ki megírja betegének az orvosszert, de maga nem veszi be, hanem olyan, mint termő gyümölcsfa, mely nemcsak virágaival gyönyörködteti szemünk, hanem gyümölcsével táplál, erősít.

Családi élete legyen tiszta, mocsoktalan és házatájéka hivei előtt oly megszentelt hely, a hová, ha beteszik lábukat, onnan mindig

azon érzéssel és meggyőződésben távozhassanak el; a mi papunk egy becsületes, derék ember.

Eljárása mindenkiel szemben legyen igazságos, szeretetteljes — méltatlan megtámadásokra megbocsájtó — egyszóval olyan, hogy az ellen elfogulatlanul ítélve, senki kifogást ne tehessen.

Csak így lehet valódi, krisztusi szellemben élő pap, kinek nevében felesküdt. Méltó a palástra, melyet visel.

1909. februarius 16 Erős vallás-ellenes hangulat hatja át mostan az orosz műveltebb társadalom fiatalságát, — mely onnan természetesen, mint világitó körből el fog terjedni — előbb lassan, de azután, ha egyszer első lépést megtette, mind nagyobb tömegek közé, míg végre az egész, addig orthodox hitéhez erősen ragaszkodó, nagyon vallásos orosz népre. Megőrjíté őket a kor jelszava: „Mindent magunkért, semmit másért, azért élsz e földön, hogy élvezd ki minden gyönyörűségeit, félre az útból mindenek, mi ebben akadályoz! — Miudezt megírja Ártzibácev orosz író „Szánin“ nevű munkájában, melyben „Szánin“, a jelenlegi orosz fiatalság tipikus megtestesítője a keresztény vallásról így nyilatkozik: „A kereszténység véleményem szerint a történelemben nagyon szomorú szerepet vitt. Azon időben, midőn az emberiség már nem bírta sorsát elviselni és már kevés hiányzott ahhoz, hogy minden megalázottnak és szerencsétlennek megjőjjön az esze és egy hatalmas lökéssel a dolgoknak elviselhetlen és igazságtalan rendjét porrázuzza, egy szóval mindent megsemmisítsen a mi idegen, más vizéből táplálkozott — igen, ép azon időben állott elő a csendes, alázatos, sokat ígérő keresztény vallás. Elítélte a harczot, belső üdvösséget ígért, az embereket csendes álomlásba ringatta, egy vallást alapított, mely azt parancsolja, nem szabad a gonosznak erővel ellentállani — egyszóval kibocsátá a gőznek egész feszeréjét. A hatalmas jellemek, kiket az évszázados szenvedés arra nevelt fel, hogy harczoljanak, legbárgyubb idioták gyanánt vonultak le az arénába és testiükről saját kezeikkel, czafrangokban húzták le a bőrt, oly bátorsággal — mely megérdemelte volna, hogy más nagy célra használjanak el. . . . Ellenségeik természetesen nem is kívántak egyebet. És most újra évszázadok rabigája és lenyügözése szükséges arra, hogy az e miatti fellázadás kitörjön. Az emberiség testére, mely igen vad volt arra, hogy rabszolgává legyen, a keresztény vallás vezeklőingét adták rá, melylyel eltakarták a szabad emberi léleknek minden színváltozatait . . . Az erőseket, kik szeren-

eséjüket bármely pillanatban megalapíthatták volna, megtévesztette-életük végezelját egy távoli jövőre toltá át — biztatva olyannal, a mi nincsen — olyannal a mit közölök egyik sem láthat meg . . . És ez által az életnek minden varázsa megszünt: a büszkeség, a szenvedélyek korlátlan uralma, a tetterő mind elenyésztek — és csak a kötelesség maradt meg — és azután majd a jövőndő aranykornak fel nem fogható álma, aranyosnak természetesen a mások számára. Igen, a kereszténységnek utálatos szerep jutott a történelemben és Jézus Krisztus neve, még hosszasan átok súlyával fog nehezedeni az emberiségre“.

Ha az ember ilyeneket olvas, — olyan könyvben, melynek nagy az olvasóközönsége — megrémülve látja, hogy némely modern filozofus úttévesztett gondolkozása, életelmélete mily örülségbe viheti a műveltebb és nem korlátolt elméket is és ez által megmételyezhet egy egész nemzetet.

Ezt gondolják meg és alkalmazzák ellenük óvszereiket ideje korán minálunk is mindazok, kiknek összes népünk minden rétegének testi és lelki gondozása a hivatásával jár.

Most a szociálismus gondolata van soron, ha annak lázza lejár, és az emberek csalódottan elhagyják az imádott bálványt: ügyeljenek — kötelességük — nehogy a mi népünk eljusson azon pontra, a hol nincsen már semmi szép, nemes törekvés, az erkölcsöket szabályozó keresztény-érzés, csak a szabadjára bocsájtott szenvedélyek és rossz indulatok üzik kicsapongásaikat.

— A kolozsvári gyermekvédő menhelybizottság ma tartja meg Kolozsvárt a m. kir. tudományegyetem aulatermében alakuló ülését, melyre eljött Budapestről a gyermekvédelem lelkes pártfogója, gróf Edelsheim-Gyulay Lipót is.

Remélem és szívből kívánom, hogy siker koronázza nálunk ma megkezdett munkásságukat, az elhagyottak és az ápolásban szűkölködők szenvedéseinek enyhítésére.

1909. febr. 18. „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat“. Ha létesül: mily gyönyörűsége változás az emberi társadalomban.

Gondolkoznak-e ezen az emberek ?

Úgy látszik, mégis csak gondolkoznak.

A ki kifejezett gondolatait megvalósítja, azokért helyt áll, midőn cselekedni kell, annak beszédében megbizhatsz: — követheted.

Gálfalvi Nagy Lajos

(1828—1910.)

A magyar nemzeti élet fáján egy szívós ág halt ki.

Hosszú életén keresztül egyik legtipikusabb személyesítője annak, mit a mult száz egyik költője így fejezett ki: „Csak áldom az Istenemet, a mért én is magyar vagyok“

Nem az államférfiak csoportjában, hanem abban a csoportban munkál, mely a nemzeti élet földjét az ifjúság lelkében, mint annak tanítója, a költészet forrásából öntözi. Saját költői ereje és a költészet iránti szeretete különösen alkalmassá teszi e munkára és jótékony befolyást gyakorolt nemcsak általán az ifjúság lelkének termékenyítésére, hanem fokozottabban arra is, hogy a mult százév második felében a magyar nemzeti költészetnek egy pár számot tevő képviselője támadjon abban az egyházi családban, melyhez a százév első feléről Aranyosrákosi Székely Sándor és Kriza János tartoznak.

Azonkívül, hogy költeményeket írt, melyek közül a hazára és a családra vonatkozók a megkapóbbak, balladákat gyűjtött és gyarapította azokkal Kriza Vadrózsái gyűjteményét.

Folyóiratunkat is Krizával ő indította és az első két kötetet ők adták ki együtt.

Egy költeményében egy nagy művésznőnek¹ font hervadhatlan babért.

¹ Bulyovszkyné Szilágyi Lilla.

Ihletéből fakad s szerencsés pillanatban nyilvánul az a gondolat is, a legszerencsésebb pillanatban, melylyel kiindítja és létrehozni segíti a nemzeti emléket: a Kolozsvár főterén diszló Mátyás szobort.

Muzsájával a nemzeti szellemnek, gondosságával az anyagi gyarapodásnak él, a míg csak dolgozni bír. Kolozsvár város fejlesztésének is jó érzékével egyik részese.

A közönség kegyelete kíséri távozásában.

PÉTERFI D.

KÜLÖNFÉLÉK.

Mikszáth Kálmán. Még pünkösöd másodnapján ünnepeltük, — s alig két hétre rá meghalt. Az ünneplésben örültünk azon, a mit Mikszáthban bíruunk; gyászunkban síratjuk azt, a mit a teremtő erejében levő költő magával vitt a sírba. Negyven esztendei írói munkásság gazdag eredményei azonban itt maradnak, hirdelve Mikszáth nagyságát. Mikszáth a magyar léleknek megkapó rajzát tudta adni elbeszéléseiben, melyekben alkotó művészete is mindig a legtökéletesebb. Nagyobb műveiben az elbeszélés frissességével, derűjével és minden alkotásában kedves humorával köti le olvasói érdeklődését. Egyéniségében művészi harmóniává olvad jóízű kedvessége és mély érzelme a magyar faj józanságával és kedves könnyelműségével. Mindez együtt azután előadásának bájt, színt, zamatot, eredetiséget ad, mindazt, a mi műveit kedvesekké és a magyarság kincsese házának maradandó értékeivé teszi. *(Dr. K. E.)*

VII. Edward, a brittek királya és India császára néhány évi dicsőséges uralkodás után május hóban megszűnt élni. Anglia egyik legnagyobb királyát gyászolja benne, ki külpolitikai sikerekkel erősítette a brit birodalom nemzetközi helyzetét s bent népe felett a legalkotmányosabban uralkodott. Vallási ügyekben a szabadelvűség vezette és az unitáriusok szabadságukat teljes mértékben élvezték VII. Edward uralma alatt.

Roosevelt vallásáról. Az elébb Áfrikában s nem rég Európában utazott, volt amerikai köztársasági elnök Roosevelt vallásáról érdekes jellemzést ír Wagner francia lelkész: Roosevelt vallása nem más, mint a mit az evangélium quintessentiájának lehet mondani, — Istenben bizó s az emberek iránt jóakarattal elteltő bátor optimizmus; senki se látta jobban a rosszat a maga utálatos és félelmetes valóságában, mint a Krisztus, de senkinek se is volt nagyobb hite az emberiségben, mint a Krisztusnak. A keresztben való áldozat e kettős hitnek, az Istenben és az emberben való hitnek a ténye. Az ember nem halhat meg oly ügyért, a melyben nem hiszen. Élni és meghalni az Isten iránti szeretettől és az emberek iránti szeretettől lelkesítve, ez az egész evangélium. Ebből az éltető nedvből táplálkozik Roosevelt. Ez járja át szívét és életét. Roosevelt egy oly ügynek szolgája, mely mindeneké. Gondolkodásmódja átöleli az emberfiának és a demokratikus eszménynek egész vallását. Megáldva jó egészséggel, jó kedélylyel, finom, átható és hasonító értelemmel s megáldva gyöngéd érzésű szívvel és vasakarattal, mind e különféle erőit egy ügynek szolgálatába hozza, mely: az igazságosság és testvériség uralma. A fegyelem embere, mert jól tudja, hogy minél rendkívüliebbek a rendelkezésre álló eszközök, az ember annál inkább követhet el rosszat, ha nem tartja féken magát. Lelkülete olyan, mint egy gyermeké. Alig örvendhet valaki nagyobb hírességnek, mint ő. De alig hiszen valaki kevésbé a lármában, alig ragaszkodik valaki kevésbé a dicsőség hiú fényéhez, mint ő. A ceremóniát nem kerüli, de nem csinálja. Képviseleti személy kétségtelenül. Neve, személye zászló, de a mutatásnak nem embere. Ugyanazzal a tisztelettel beszél uralkodóhoz, polgárhoz, művészhez, munkáshoz vagy gyermekhez és a mikor azt mondja: *igen* vagy *nem*, bizonyos, hogy a mit mond, arra lehet építeni. Lelkével össze van forrva az evangélium, az emberi méltóság, a lelkek velük született nemességének tisztelete, mely előtt a nagyok kicsinyek és a kicsinyek nagyok lehetnek. Azonkívül Roosevelt megvet minden kanaáni provincialismust, minden felekezeti szellemet, minden formalismust. Vallása egészen természetes, első kézből való, szeretetreméltó.

Gróf Tisza István az 1848. XX. t.-cz végrehajtásáról. A dunántúli ref. egyházkerület ápr. 26 án Pápán tartott tavaszi közgyűlésén gróf Tisza István főgondnok megnyitó beszédében igen fontos kijelentéseket tett az 1848. évi XX. törvényczikk végrehajtása tárgyában. „Semmi sem volna károsabb egyházunkra nézve, ugymond, mint arra az álláspontra helyezkedni, hogy az állam akkor

tesz eleget az 1848: XX. t. cz.-ben foglalt obligónak, ha egyszerre kielégíti az egyházak kívánságait s ezzel a kérdést megoldja és azután leveszi a kezét róluink. Ebben a kérdésben arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy mi az állammal folytonos kontaktusban kell hogy maradjunk, hogy fejlődő igényeink fokozódó kielégítésben részesülhessenek. Kiindulási pontunk természetesen nem lehet más, mint az a memorandum, a melyet a két protestáns egyház 1903-ban nyújtott be a kormányhoz. Az abban kért adócsökkentési segítyt, amint tudjuk, megkaptuk, de az az összeg csak az akkori viszonyoknak felelt meg. Ma többé nem elég a szükségletek fedezésére. Így vagyunk a másik kérdéssel is. Az élet annyira megdrágult, hogy lehetetlen ma a lelkészi fizetések terén, az 1903.-iki memorandum alapján megmaradnunk, - tehát nagyobb összeget kell kérnünk. — És nem kétlem, hogy a jelenlegi kormányban is meglesz a hajlam szükségleteink kielégítésére, de minden esetre égetően sürgős, hogy az ország ügyeinek rendes menete biztosíttassék, mert sok más érdek mellett a mi egyházunk legsürgősebb érdekei is szenvednek, hogyha az országnak alkotmányos élete állandó krízisek, bonyodalmak utvesztőjébe jut. Sok jogos aggályt hallottunk kifejezni, hogy vajjon az államsegélynek mint fokozottabb igénybevétele nem fog-e ártalmas hatást gyakorolni egyházunk beléletére, nem fogja-e leszállítani azt az erkölcsi erőt, a mely a mi egyházunk független erejében és puritanizmusában rejlik? Én azt hiszem, hogy az aggály jogosult, hogy az államsegély egyházunkra átok vagy áldás forrása lehet. De ha sikerül megértetnünk azt, hogy most levétetett a nyomasztó adóteher vállalkról, tehát tér nyílt az egyház erősítésére, nagy céljai megvalósítására, az önkéntes adakozás és rendkívüli adózás útján és felköltjük bennük a régi protestáns szellemet, az önkormányzat és az egyház iránti áldozatkézség szellemét, akkor nem félek az államsegélytől.“

Az unitárius tanárok harmadik értekezletén tartott felolvasások. Ezen a czimen jelent meg a márcz. 30-án tartott értekeztet 3 felolvasása és elnöki megnyitója. A lapok annak idején sokkal részletesebben foglalkoztak ez értekezlettel, semhogy ezúttal is méltatnunk szükséges volna. Inkább a füzet formájára teszünk néhány észrevételt. Egyik az, hogy jól tenné az elnökség, ha a jövőben jegyzőkönyvszerűleg ismertetné a gyűlést. Tehát nem csupán a felolvasásokat adná, hanem az érdemesebb hozzászólásokat is, természetesen kellő rövidítéssel. A másik az, hogy valaki minden ilyen füzetben beszámolna a multkori megállapodások sorsáról. Vagyis elmondaná — szintén csak röviden — vajjon volt-e valami gyakorlati haszna a tanácskozásoknak. (y.)

Kriza-szobor. F. évi június hó 12.-én Kovács Lajos lelkész értekezletre híván össze Nagyajta közönségét, egyhangulag kimou-

dották: hogy Nagyajta, nagynevű fiának, Kriza Jánosnak 100 éves születési évfordulóját méltóképpen ohajtja megünnepelni s e czélra Dr. Ferenczy Géza elnöklete alatt egy 16 tagból álló helyi szoborbizottságot alakít, melynek feladatává teszi, hogy a szobor felállítására szükséges összeg előteremtésére gyűjtési engedélyt eszközöljön ki illetékes helyen, valamely hazai művészszel érintkezésbe lépjen s egyáltalában tőle telhetőleg mindent megtegyen, hogy az eszme megvalósuljon s a közeledő évforduló alkalmával a költő püspöknek, a Vadrózsák halhatatlan gyűjtőjének, Kriza Jánosnak emlékét szerénységéhez és szellemi nagyságához méltó szobor hirdesse szülőfalujában. (t.)

Fekete Gábor vesztesége. Fekete Gábort, kolozsvári kir. ítélő táblai elnököt, unitarius egyházi főgondnokot nagy veszteség érte. Nagyobbik fia Dr. Fekete Károly ügyvéd, ki nem rég nevezetett ki kir. alügyésszé, kineveztetése után pár héttel, még új hivatalát el sem foglalva, elhalálozott. Az egyházi főgondnokot ért e súlyos veszteség feletti bánatban az unitarius egyház tagjai igaz részvétellel osztoznak.

Az ág. ev. egyház vesztesége. Trsztýénszky Ferencz pozsonyi ág. ev. lelkész és theol. tanár máj. 1.-én magas életkorban elhunyt. Az ág. ev. egyház egyik hű és jeles vezérének veszette benne; a többi protestánsok s köztük az unitariusok pedig egy jóindulatú protestáns testvért.

Dombón, Kisküküllőmegye egyik népes községében Ütő Lajos unitar. lelkész több mint negyven évi hiv. szolgálat után visszavonult a papságtól. Helyébe — a mi ritka eset — saját fia Ütő Lajos lépett, ki a várokozásnak, hisszük, teljes mértékben megfelel.

Tudásul. Zoványi Jenő annak a megemléztét kéri, hogy Szinnyei Gerzonnak bírálati megjegyzéseire (Bírálati megjegyzések Zoványi Jenőnek „Sárospatak reformatioja“ című közleményére) választ adott és ez a válasz a Debreczeni Prot. Lap 17. és 18. számában jelent meg, „Sárospatak reformatioja és a róla szóló hamis tudomány“ czímen. Zoványi kívánságának a fennebbivel eleget teszünk.

Tanulmány. Dr. Gelei József, főiskolánk volt növendéke egyet. tanársegéd a magyar tudós akadémia Vigyázó alapítványából biológiai dolgozatával négyszáz korona díjat nyert; Létai Balázs egyetemi hallgató régészeti munkával, a kolozsvári egyetemen kétszáz kor. jutalmat; Kiss Elek egyetemi hallgató paedagógiai dolgozattal csakugyan a kolozsvári egyetemen nyolczvan kor. jutalmat.

Pálffi János †. Csegez községnek egyik ura, a gagyi Pálffi nemzetség leszármazottja márt. 29.-én elhalt. A toroczközi népes egyházközségben volt sok ideig énekvezér és tanító.

Gyerekkorában négy tüzesvérű paripa hordta bé Gagy községéből a székelykeresztúri iskolába. Atyja a vagyonát elvesztvén, az ifju Pálffinak magára utalva kellett végezni, Kolozsvárt, a gymnasiumot. Végezte és a theológiára lépett. Hatalmas hangjáért a toroczkoíak innen énekevezérüknek hívták meg. S be is töltötte a gyülekezet énekével együtt hangjával a templomot úgy, hogy Dr. Gordon Sándor angol képviselő mikor 1879.-ben Toroczkon járt, el volt ragadtatva a toroczkoíak énekén s naplójában öröközte meg „az ő egész lényét átjárt“ egyházi éneklést. Pálffi évek során elérte azt is, hogy a maga kocsiján utazhatott — vagyonos ember lett. Utóbbi éveit gazdálkodással foglalkozva Csegezen töltötte, érdeklődve mindvégig az unitarius egyház ügyei iránt. Özvegye Sárosi Klára csegezi birtokosnő.

Gyászhirek: *Gálfalvi Nagy Lajos* egyházi főjegyző, tiszteletbeli esperes, nyugalm. főgyumu. tanár, kir. tanácsos, 1848/49.-iki honvéd életének 82.-ik, házasságának 46.-ik évében Kolozsvárt máj. 19. én rövid szenvedés után más létre költözött. A család részéről gyászolják: szeretett neje, Gálfalvi Nagy Lajosné, martonosi Gálffy Nella; gyermekei: Nagy Piroska, Dr. Nagy Zoltán ügyvéd, Nagy Nella; sógornói: Lehmann Robertné Gálffy Zsuzsa, Ferenczi Gyuláné Gálffy Julia, Jánosi Gyuláné Gálffy Ilona, özv. Pálffy Károlyné Gálffy Róza, Gálffy Kálmán főszolgabíró és számos rokon. Az elhunytól külön gyászjelentést adott ki a magyarországi unitarius egyház képv. tanácsa, továbbá a kolozsdobokai unitarius egyházkör és a kolozsvári unitarius collegium tanári kara. Teteme a köztemetőben a Fekete Pál-féle sirkertben helyzetetett örök nyugalomra.

Nagyfalusi Dr. Fekete Károly, ügyvéd, kir. alügyész május hó 3.-án életének 31.-ik és házasságának 2.-ik évében befejezte alig megkezdett munkás életét. Özv. Dr. Fekete Károlyné, Madarász Bea a jó férjet, Fekete Gábor kir. tábl. elnök, egyházi főgondnok és neje Balogh Anna édes fiúkat, özv. Fekete Anna, néhai Dr. L. Bodolla Gábor özvegye, Fekete Katinka férj. Almai Saliné, Fekete Sándor testvérüket, Almai Sali, özv. Soó Rezsőné, Madarász Irén, Dr. Madarász Felix sógorukat fájlalják a korán elköltözöttben. — Id. Sárosi József ravai unitarius lelkész és nejét Gál Linát nagy csapás találta engedelmes jó fiok *Ifj. Sárosi József* VIII. gym. oszt. tanuló máj. 3.-án történt halálában.

A „Keresztény Magvető“ 1910. évfolyamára befizették:

a) a 8 korona pártoló díjat:

Balogh József (vf.), Budapesti unitar. egyházközség, Farkas Vilmos (10 kor.), Kővári Lászlóné (10 kor.)

1909-re: Tibáld Mihály.

b) a 4 korona előfizetési díjat:

Alsójárai unitar. egyházközség, Dr. Gotthárd Kálmán, Józán Miklós, Marosi Ferencz (p. ü t.), Sándor János (r. esp.), Sárdi Lőrincz, Sárospataki főiskola főkönyvtára.

1909-re: Dr. Gotthárd Kálmán.

1908-ra: Dr. Gotthárd Kálmán.

A pártoló és előfizetési díjak beküldését tisztelettel kérjük.

Isten és lélek. Armstrong A. Richardtól. Fordította Péterfi Dénes
Ára 3 korona.

Vallás és szabadság. Angolból ford. unitar. lelkészek és tanárok.
Kiadta Ferencz József püspök. Ára 3 kor.

Chrysostomos két beszéde. Fordította Péterfi Dénes. Ára
1 korona.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb 4 iv
tartalommal.

A Keresztény Magvető a szabadelvű kereszténység szol-
gálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theismus magasztos
eszméit a jelenkor különböző gondolat áramlatai közt fentartani, s
emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s
különösen az unitarius és más szabadelvű egyházak életére történelmi
vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

S e végre közöl hit-bölcseleti és történelmi tanulmányokat,
értekezéseket s másnemű dolgozatokat és egyházi beszédeket, s azon
kívül az oktatás és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és
oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A Keresztény Magvetőt oly dolgozótársak támogatják,
kik között hazánk nem egy elsőrangu írójával találkozhatik az olvasó.
Külföldről is van munkatársunk.

Pártoló díj 8 kor.; előfizetési ára egész évre 4 kor. Pártoló
és előfizetési díj és minden közlemény a Szerkesztőséghez intézendő
Kolozsvárra (Kossuth Lajos-utca 8. sz.)

A SZERKESZTŐSÉG.

Unitárius vallási könyvek:

Channing művei. Hat kötet. Egy kötet ára 2-40 kor. A Keresz-
tény Magvető előfizetőinek postán küldve
1-50 kor. Kapható szerkesztőségünkél, valamint a következők.

Unitárius Kis Tükör. Az unitárius egyház története, hitelvei,
egyházalkotmánya és szertartásai.
Ferencz József püspöktől. Harmadik átdolgozott kiadás. Ára 1-60 kor

Egyházszerz. dolgozatok. Ferencz József püspöktől. Stein
János könyvtárosnál.

Unitárius Káté. Ferencz József püspöktől. Ára 80 fillér.

Imakönyv templomi használatra. Albert János lelkésztől. Ára 4 kor.

A keresztény hittudomány összege. Az unitáriusok
szerint. Erede-
tileg latin nyelven írta Szentábrahám L. Mihály püspök. Fordította
Derzsi Károly. Ára 3 korona.

Unitárius kereszténység. Egyh. beszédek. Írta Péterfi Dénes.
Ára Kókai Lajosnál Budapesten
3-20 kor.

A Jézus asztalánál. Beszédek és imák. Írta Péterfi Dénes.
Ára Kókai Lajos bizományában Buda-
pesten 3 korona.

Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX. sz. kezdetén.
Angolból ford. uni-
tarius lelkészek és tanárok. Kiadta Ferencz József püspök Ára 3 kor.